

4. Intellectueel anarchisme te Brussel

Brussel had in de loop van de jaren negentig het initiatief binnen de Belgische anarchistische beweging gedeeltelijk uit handen moeten geven. Maar dat betekende niet dat haar anarchistische rol definitief was uitgespeeld. Vrijwel gelijktijdig bleek Brussel zich aan te dienen als brandpunt van een sterke intellectueel-anarchistische stroming, die vooral weerklank vond onder Franstaligen. Met 'intellectueel anarchisme' bedoelen wij een anarchisme dat uitging van intellectuelen en vooral op 'teoretisch', op 'ideeel' vlak van belang was, niet het minst door zijn inwerking op intellectuele en artistieke milieus. (230) Een eerste belangrijke schakel in deze traditie vormde het literair-sociologisch tijdschrift *La Société Nouvelle*.

A. HET PLURALISME VAN LA SOCIÉTÉ NOUVELLE

La Société Nouvelle, opgericht in 1884, was eigenlijk grotendeels het werk van Fernand Brouez, die het blad uitgaf en voor zover nodig waarschijnlijk ook zelf financierde. Van huize uit was Brouez colinistisch, rationeel-socialistisch groot gebracht. De naam van het tijdschrift ging overigens terug op de titel van één van de werken van Colins, *La Société nouvelle, sa nécessité* (1857). (231) Toch had *La Société Nouvelle* geen afgelijnde beginselverklaring. De bedoeling was eerder de versplintering te overstijgen, te zoeken naar een nieuwe 'sociologie' en een nieuwe kunst.

De wereldvrede, aldus *La Société Nouvelle*, zou pas mogelijk worden met de verdwijning van de 'partijen'. Het lot van de maatschappij mocht niet langer in handen van de 'politici' berusten. Enkel de denkers waren in staat de diagnose van deze zieke maatschappij te stellen. Zij alleen vermochten de morele en economische remedie te vinden die het 'maatschappelijk organisme' gezond zou maken. Maar dat was voorlopig nog toekomstmuziek. De denkers vergenoegden er zich in steeds weer het eigen geboorneerde onderzoeksterrein om te wroeten en

hadden niet de minste aandacht voor het werk van anderen. De verschillende wetenschappen werden steeds meer eng-specialistisch. In elk onderdeel van de menselijke kennis was versplintering troef. 'Wetenschappelijke broederlijkheid' ontbrak ten enenmale. En daar wilde *La Société Nouvelle* nu aan verhelpen. Boven elke partijgedachte verheven wilde men een volkomen 'eerlijk en humanitair werk' leveren, waarin allen die beseften dat de maatschappij ziek was en haar dan ook wilden veranderen, elkaar konden ontmoeten. Beoogd werd in België een beweging op gang te brengen 'vers les études sociales'. 'Les jeunes viendront' hoopte *La Société Nouvelle*. België kende vele 'hoogst intelligente' mannen, die nu echter in de anonimiteit leefden en die *La Société Nouvelle* hoopte op te diepen. Het tijdschrift stond meteen open voor vertegenwoordigers van allerlei strekkingen, zowel op 'sociologisch', als op literair, artistiek en wetenschappelijk gebied. (232) Kortom, *La Société Nouvelle* was een vrije tribune, waar op 'sociologisch' gebied zowel rationeel-socialisten (Louis en zoon Agathon de Potter bijvoorbeeld), als 'sociaal-demokraten' (Emile Vandervelde, Jules Destrée, ...) en zelfs enkele progressisten aan het woord kwamen. Op literair gebied kon het blad rekenen op de medewerking van vrijwel de voltallige Frans-Belgische avant-garde die toen naam aan het maken was: Georges Eekhoud, Emile Verhaeren, Georges Rodenbach, enz.

Stilaan vonden ook de anarchisten de weg naar het tijdschrift. Vooral in de jaren negentig werd nogal wat plaats ingeruimd voor anarchistische bijdragen waarvan de auteurs niet de minste waren binnen de internationale anarchistische beweging: Peter Kropotkin, Elisée Reclus, Jean Grave, Charles Albert, Christiaan Cornelissen, ... Het anarchistisch gedachtengoed bereikte op die wijze door het 'pluralistische' *La Société Nouvelle* een niet te verwaarlozen groep intellectuelen (uit het traditioneel progressief-liberaal of socialistisch milieu) en kunstenaars, eerst en vooral in België (Brussel en andere, vooral Franstalige, steden), maar ook in Frankrijk. Aan *La Société Nouvelle* zouden ook de Van Nu en Straksers Jacques Mesnil en Henry van de Velde meewerken. De groep rond *Van Nu en Straks* behoorde onder meer tot de kringen die beïnvloed werden door deze sterk met het anarchisme verbonden geestelijke stroming rond *La Société Nouvelle*.

In 1897 was Brouez door ziekte niet meer in staat het tijd-

schrift – ongeveer 150 nummers op dat ogenblik – verder uit te geven. Een tweede reeks zou van 1907 tot 1913 toch nog te Mons verschijnen, maar straalde hoegenaamd niet de glans af van de eerste reeks. Het ideaal, aldus het hernieuwde *La Société Nouvelle*, bleef hetzelfde. Het blad streefde er ook nu naar de verspreide inspanningen te koördineren en deze te voeren naar de ontdekking van een vooralsnog onbekend 'principe commun', waar de wereld zo'n nood aan had. Wat *La Société Nouvelle* voor ogen had, was niets minder dan een werkelijke syntese van de toenmalige intellectuele beweging. (233)

B. ELISEE RECLUS EN DE OPRICHTING VAN DE UNIVERSITE NOUVELLE

De kringen waarnaar *La Société Nouvelle* zich richtte, waren grotendeels ook die kringen – in het bijzonder het Brussels studentenmilieu – die van zich lieten horen bij de komst naar Brussel in 1894 van geograaf en anarchist Elisée Reclus en de daarmee samengaande oprichting van de zogenaamde Université Nouvelle.

Het studentenmilieu aan de Brusselse Université Libre was ontegensprekelijk in beroering in het begin van de jaren negentig. Meer en meer studenten waren gewonnen voor een aanvankelijk niet zo sterk partijgebonden, integendeel vrij open socialisme. In 1890 werd in het Brussels Volkshuis de Cercle des Etudiants Socialistes opgericht. De kring wilde onder andere kursussen inrichten voor arbeiders. In december 1890 verscheen het eerste nummer van de door de Cercle eerst te Gent, later te Brussel uitgegeven *L'Etudiant Socialiste*, met als ondertitel *Organe de la Fédération des Etudiants Socialistes Belges*. In 1894 kreeg het blad een nieuwe ondertitel: *Organe international des Etudiants Socialistes*. Feitelijk was het blad een amalgaam van diverse socialistische en anarchistische strekkingen. In december 1891 werd nog te Brussel een internationaal socialistisch studentencongres gehouden, waar ook de Franse Etudiants Socialistes Révolutionnaires Internationalistes (E.S.R.I.) aanwezig waren. (231) Het was onder meer binnen deze Brusselse milieus dat jongeren van progressief-libera-

le, socialistische en anarchistische huize elkaar als het ware in een progressief-vrijzinnige smeltkroes ontmoetten voor de komende krachtmeting met het doctrinair-liberaal establishment. Hoe diep de generatiekloof wel was, bleek tijdens de jaren 1890-1891, toen het imprimatur geweigerd werd aan het door Georges Dwelshauvers (broer van Jacques Mesnil) voorgelegde proefschrift voor het behalen van de titel van geaggregeerde in de wijsbegeerte. (235) Vroeger reeds was een duidelijke tegenstelling aan bod gekomen toen 'progressieven' van allerlei pluimage ijverden voor de inrichting van hoger onderwijs in de politieke en sociale wetenschappen. (236)

De herrie rond de leeropdracht van Elisée Reclus (237) verenigde het progressief-vrijzinnig amalgaam eens te meer in een gemeenschappelijke strijd tegen het doctrinair kamp. Reclus was op voorstel van de fakulteit wetenschappen in 1892 benoemd tot geaggregeerde bij deze fakulteit en nog in hetzelfde jaar werd hij door rektor Denis uitgenodigd om een cursus vergelijkende aardrijkskunde in de afdeling sociale wetenschappen te komen doceren. Nadat Reclus zelf eerst om studierechten verdraging van de cursus had gevraagd, werd deze door de raad van beheer in 1894 naar aanleiding van de anarchistische bomaanslagen in Frankrijk sine die verdaagd, waarop Denis zijn ontslag aanbood en een nieuwe periode van agitatie aanbrak. Reclus kwam in hetzelfde jaar toch naar Brussel en gaf zijn lessen in vergelijkende aardrijkskunde in de 'tempel' van de vrijmetselaarsloge Les Amis Philantropes. Aangemoedigd door het succes van de cursus en gedragen door dezelfde milieus die al een paar jaren actief waren aan de Brusselse universiteit, besloten Guillaume De Greef, Paul Janson, Edmond Picard, Emile Vandervelde, Louis de Brouckère en anderen nog in 1894 een alternatieve universiteit naast de oude alma mater op te richten, de *Université Nouvelle*. (238)

In principe ging de dissidente universiteit uit van een progressieve belijdenis en maatschappijbetrokkenheid; beslist wees zij elk doctrinair utilitarisme en specialisme van de hand ten voordele van de vorming van echte geleerden 'in de beste immersoniaanse traditie'. De samenstelling van de studentenbevolking en van het keurkorps van docenten garandeerde in ieder geval het zo gegeerde kosmopolitisme en internationalisme; ook de contacten met de Belgische en zelfs Europese intellectuele en artistieke avant-garde waren verzekerd. Een vlug-

ge greep uit de lektorengroep is in dat verband veelbetekend. Wij zien er de gebroeders Elisée en Elie Reclus, de socioloog Robert Michels, de uitgever van *La Société Nouvelle* Fernand Brouez, verder Georges Eekhoud, Emile Verhaeren, Camille Lemonnier, de Van Nu en Straksers Henry van de Velde en Alfred Hegenscheidt – er was inderdaad ook aandacht voor de Nederlandse taal – de sociaal-demokraten Louis de Brouckère; Guillaume De Greef, Célestin Demblon, Jules Destrée, Emile Vandervelde, evenals de radikaal-liberaal Paul Janson ... Kortom, het hele initiatief betekende een frisse wind in het maffe universitaire wereldje van toen. (239)

Maar er was ook de keerzijde van de medaille. De nieuwe universiteit mocht zich afzetten tegen het paternalisme en het doctrinarisme van de raad van beheer van de oude universiteit, zelf was zij ook erg verwijderd van werkelijke participatie en bood zij nagenoeg dezelfde hiërarchische aanblik als de Université Libre. Globaal bekeken was er ook een koppig geloof in de zending van het 'superieure westen' en in ieder geval was de overtuiging van een aantal professoren niet dadelijk een trouwe weerspiegeling van het progressieve uitgangspunt te noemen. Een zekere ambiguïteit lag ook in het feit dat de nieuwe universiteit met haar bijzondere aandacht voor nieuwe richtingen studenten afleverde die eigenlijk beter dan hun kollega's uit de Université Libre 'aangepast' waren aan de 'tweede fase van de industriële revolutie'. Wilde het geaffilieerde Institut Industriel trouwens geen 'elite' van 'travailleurs industriels' vormen en bevorderde het aldus niet feitelijk de integratie van deze arbeiders in de hogere sociale lagen? Daarentegen waren de intense pogingen om de arbeidersklasse te bereiken via de Extension Universitaire (hogeschooluitbreiding) van de nieuwe universiteit, evenals via het eveneens geaffilieerde Institut des Hautes Etudes dan weer zeer verdienstelijk. Was de Université Nouvelle overigens niet de zeer belangrijke katalysator bij het scherper stellen van de ideologieën? Voor velen was zij de oorzaak van de breuk met de doctrinair-liberalen, met hun nationalisme, paternalisme en konserverisme. In vrij grote mate zien wij in die jaren de jonge liberale generatie naar de (leiding van de) B.W.P. toe evolueren. (240)

Het is typerend voor de fascinatie die van de anarchist Reclus uitging op de Brusselse vrijzinnige artistieke en intellectuele avant-garde, waartoe zowel radikaal-liberalen, sociaal-demo-

kraten, als anarchisten behoorden, dat zoiets als de Université Nouvelle – uiteraard niet alleen onder invloed van die fascinatie – kon tot stand komen. De homogeen anarchistische kring die zich rond Reclus geschaard had en voornamelijk uit bovengenoemd milieu rekruteerde, strekte vanzelfsprekend niet zo ver. Reclus had trouwens maar weinig contact met de bestaande Belgische beweging. Zijn puur propagandistisch werk – buiten zijn wetenschappelijk werk, waar hij heel wat vermaardheid mee verwierf en waarin hij hoegenaamd geen abstraktie maakte van zijn sociale overtuiging – omvatte tijdens zijn Belgische periode vooral het geven van conferenties, het publiceren van artikels en niet te vergeten het uitgeven van de reeks *Bibliothèque des Temps Nouveaux*, waarin een keur aan liberale teksten verscheen. (241)

C. JACQUES MESNIL, BAND MET VLAANDEREN

Als redaktielid van *Van Nu en Straks* en intiem vriend van August Vermeylen, vormde Jacques Mesnil (242) ongetwijfeld een levende band tussen dit tijdschrift en de Vlaamse avant-garde enerzijds en het Franstalig anarchistisch milieu rond *La Société Nouvelle* en Reclus anderzijds.

De maatschappijvisie van Mesnil was in het begin van de jaren negentig vrij vaag en bewoog zich zo wat tussen socialisme en anarchisme. Zo was het mogelijk dat hij als lid van de Cercle des Etudiants Socialistes – hij schreef ook in *L'Étudiant Socialiste* – voordrachten gaf in het Brusselse Volkshuis. (243) Het anarchisme van Mesnil was zeker in het begin sterk artistiek getint. Hij was in die tijd in de eerste plaats een artiest en als dusdanig bijzonder aangetrokken door het 'spektakulaire bommenanarchisme'. Hij was de inkarnatie van de 'artiest, die vanzelfsprekend anarchist was', bezeten door een zucht naar individualiteit en rebellie tot in het extreme. Wat was het ego-centrisch anarchisme à la Stirner anders dan het konsekwent doortrekken van het liberalisme waarin Mesnil was grootgebracht. Zijn anarchisme was dus eerst en vooral een esthetisch anarchisme in een tijd dat in de artistieke milieus anarchisme, socialisme, liberalisme, dekadentisme en symbolisme vlot ge-

kombineerd werden. Deze milieus waren trouwens in de eerste plaats antibourgeois : de bourgeois was de man, 'qui pense basement'. (244)

In 1892 ging Mesnil zijn studies in de geneeskunde, begonnen te Brussel, verderzetten in Bologna en dit tot 1897; pas in 1899 legde hij zijn eindeksamens af. In die periode hield hij zich vooral bezig met kunstgeschiedenis en anarchisme. Mesnil evolueerde toen inderdaad nog veel meer dan Vermeylen naar het anarchisme toe : de dekadenten konden niet meer bekoren, het ekonomisme en elektoralisme van de socialisten wees hij resoluut van de hand en het progressief-liberalisme bleef per slot van rekening nog altijd 'kapitalistisch'. Zijn kontakten met *La Société Nouvelle* in België, de kennismaking in Italië met Malatesta en te Brussel met Reclus – waarschijnlijk in 1894, toen hij tijdens de studentenwoelingen die zouden leiden tot de oprichting van de Université Nouvelle, een tijdlang naar Brussel terugkeerde – waren daar niet vreemd aan. Intussen had hij zich ook de ideeën van Kropotkin eigen gemaakt. Van die periode dateren zijn artikels in *La Société Nouvelle*, *Van Nu en Straks* en de eerste reeks van *Ontwaking*. (245)

In 1895 schreef Mesnil *Le mouvement anarchiste*, dat door de Herodotus van het anarchisme, Max Nettlau, als één van de duidelijkste van de toenmalige uiteenzettingen over het anarchisme beschouwd werd. Volgens Nettlau behoorde wat Mesnil – door tijdsgebrek slechts sporadisch – schreef, tot het beste van de toenmalige anarchistische literatuur in België. (246)

In *Le mouvement anarchiste* toonde Mesnil zich een waardig leerling van Reclus. Hij beklemtoonde de noodzaak van de 'perfection morale' en van de 'développement considérable de la conscience individuelle' als voorwaarde voor elke verandering van de maatschappij. De anarchisten, aldus Mesnil, richtten zich 'à l'homme entier' in contrast met de socialisten, die slechts belangstelling toonden voor 'l'homme économique'. Het marxistisch klassenonderscheid bestond niet voor de anarchist Mesnil, evenmin als de daaruit voortvloeiende al even marxistische klassenstrijd. Wijzen wij er hier wel op dat zijn anti-ekonomisme en antimaterialisme dikwijls niet van een grote kennis van het marxisme getuigen. (247)

Op de socialistische visie inzake discipline had hij het niet begrepen, evenmin als op het parlementarisme. Wat hij metertijd

wel voorstond was het militeren in de schoot van de vakbond, de enige vorm van organisatie die in zijn ogen genade vond. (248) Op Kropotkin en zijn *La conquête du pain* steunde hij om bewijzen aan te brengen dat de maatschappij – zelfs bij het toen heersende wetenschappelijk niveau – gerust op anarchistische wijze kon draaien; eveneens bij Kropotkin haalde hij de theorie van het wederkerig dienstbetoon als spontane faktor van sociale ontwikkeling. (249)

Erg anti-autoritair was Mesnil als hij het had over de toekomstmaatschappij. Hij meende niet te kunnen bepalen hoe deze eruit zou zien. Wel stond buiten kijf dat ze het resultaat zou zijn van een lange geestelijke ontwikkeling. Mogelijk zou zij kommunistisch zijn, maar dat was niet noodzakelijk. Noodzakelijk was dat zij de autonomie van het individu garandeerde. Niemand kon voorspellen hoeveel tijd er tussen de ontwikkeling van de ideeën en de ontwikkeling van de maatschappelijke inrichting zou verlopen. De menselijke vrijheid, aldus Mesnil, bestond erin de diepe stroming van het groeiende zelfbewustzijn der individuen, niet het minst omtrent hun onderling organische banden, te volgen en zich erdoor te laten dragen. En stelde hij gerust : de 'inrichting' zou gedwongen zijn de beweging te volgen. Typerend hierbij was dat de mens voor zijn ontwikkeling zijn 'innerlijke rythmus' – uitdrukking van het Leven, enige mogelijke uiting van een Wil in het heelal – moest volgen, wat hem zou brengen tot de hogere anarchistische synthese, die bijvoorbeeld noties als goed en kwaad zou overstijgen. (250)

Al bij al sloot Mesnils anarchisme nauw aan bij het libertair-kommunisme van Reclus, Kropotkin, Malatesta, ofschoon hij toch een paar eigen aksenten legde. Typisch tot op zekere hoogte was de wel bijzondere beklemtoning van de 'morele vervolmaking' als voorwaarde voor de sociale ommekeer, veelbetekenend waren de knipoogjes naar de individueel handelende anarchist en zelfs naar Stirner. (251) Niet puur anarchistische inspiratie haalde Jacques Mesnil ook, onder meer voor zijn geschriften over seksualiteit, bij Edward Carpenter en dan vooral uit diens *Civilisation, its cause and cure*, waarvan de vertaling in *La Société Nouvelle* (1895-1896) verscheen. (252)

Mesnil mocht dan geen veelschrijver zijn, wat hij schreef was niet onbelangrijk. Hij werkte mee aan *La Société Nouvelle*, *Van Nu en Straks*, *Ontwaking*, *Il Pensiero* (Italië), *Mercure de Fran-*

ce, *Les Temps Nouveaux* en heel wat artistieke en kunsthistorische tijdschriften – hij zou nooit het beroep van arts uitoefenen, maar wel kunsthistoricus worden. Naast artikels en brochures over het anarchisme en zijn socialistische tegenspeler, over Italië, over de kunst, schreef hij ook vrij belangrijke stukken over seksualiteit en huwelijk. Vermelden wij bijvoorbeeld *Le mariage libre* (1901), dat een waar pleidooi inhield voor de vrije verbintenis tussen man en vrouw zonder kerkelijke of staatstussenkomst. Iets wat Mesnil ook zelf in praktijk bracht: in 1897 ging hij met de Brusselse Clara Koetlitz, met wie hij zich in een vrij huwelijk verbonden had, te Florence wonen, later te Parijs. Clara Koetlitz, die overigens een band te meer met Reclus betekende – zij had zijn kinderen helpen opvoeden – zou tot haar dood in 1939 met Mesnil samenleven. Een jaar later stierf ook Mesnil zelf, totaal vereenzaamd. In 1938 was intussen zijn kunst-historisch meesterwerk *Botticelli* verschenen. (253)

5. Anarchisme en Vlaamse beweging

Vlaanderens kulturele wereld en de daarmee nauw verbonden Vlaamse beweging bleken niet ongevoelig te zijn voor wat zich over de taal- en nationale grens afspeelde. Mesnil vormde als het ware de belichaming van deze geestesoverdracht die bijna vanzelfsprekend zijn brandpunt te Brussel had. Op haar beurt toonde de Vlaamse artistieke en kulturele avant-garde zich tot op zekere hoogte gewonnen voor het anarchisme. Deze anarchistische komponent kreeg vooral gestalte in de figuur van Mesnils goede vriend, de jonge August Vermeylen, in het bijzonder in zijn bekende *Kritiek der Vlaamsche Beweging*, evenals in het tijdschrift waarvan hij aan de doopvont stond, *Van Nu en Straks*. In *Van Nu en Straks* zou de *Kritiek* ten andere voor het eerst verschijnen. *Van Nu en Straks* heeft onbetwistbaar een dynamiek op gang gebracht in de Vlaamse literaire hof, maar evenzeer binnen de globale Vlaamse beweging. Meer specifiek ging een gedeelte van de vlaamsgezinde vrij-

zinnige studentenbeweging einde negentiende eeuw, begin twintigste eeuw voor een groot deel onder invloed van de geschriften van Vermeylen een anarchistische koers varen.

A. VAN NU EN STRAKS

Het gebeuren in de Franse literaire wereld van de jaren negentig met zijn vrij sterke binding tussen kunst en sociaal engagement en in het bijzonder de heroprichting van *La Revue Blanche* in 1891, dat al vlug met veel andere bladen een anarchizerende toon ging aanslaan, had een niet geringe invloed op het ontstaan van *Van Nu en Straks*. Het jaar 1891 betekende ook het einde, of beter het begin van de tijdelijke verdwijning, van *La Jeune Belgique* (1881-1897), het orgaan van de Frans-Belgische Parnassus, dat met de medewerking van Eekhoud, Verhaeren en anderen de Franstalige Belgische literatuur op niveau had gebracht. Ook zijn invloed op de *Van Nu en Straks*-beweging is niet te verwaarlozen. *La Wallonie* (1886-1892) had intussen het symbolisme aan de literaire dagorde gesteld in België. Onder impuls van Henry van de Velde en Octave Van Rysselberghe ging de decoratieve kunst opnieuw bloeien en groeide ze uit tot een echte gebruikskunst. Een avant-garderol speelde het artistiek genootschap Les Vingt (Les XX) of Cercle des XX (1884-1893), dat in 1894 zijn naam veranderde in *La Libre Esthétique* (1894-1914). James Ensor, Félicien Rops, Fernand Khnopff, Theo Van Rysselberghe, Henry van de Velde, enz. maakten er het mooie weer.

Eveneens in die tijd stonden B.W.P.-senator Edmond Picard en Octave Maus in voor de uitgave van *L'Art Moderne* (1881-1914), waarin een sociale kunst gepredikt werd. Tegelijkertijd wilde de Section d'Art van het Brusselse Volkshuis met medewerking van heel wat van voorgenoemde kunstenaars de kunst naar het volk brengen en zette *La Société Nouvelle* haar kolommen breed open voor het anarchisme. Te Brussel werd de Université Nouvelle opgericht, waar van de anarchistische aardrijkskundige Elisée Reclus een grote invloed zou uitgaan. In het algemeen drong de sociale kwestie na de jaren tachtig zich steeds meer aan het publieke geweten op en werd als onder-

werp van de wetenschap 'sociologie' zelfs officieel, universitair erkend. Een en ander was niet vreemd aan de toenemende bijval die socialistische en ook – zeker in Frankrijk – anarchistische beweging kenden. Tenslotte ook, begon de Vlaamse culturele wereld tekenen van beroering te vertonen. Te Brussel, smeltkroes bij uitsteking van de bovenbeschreven dynamiek, werd in 1893 een nieuw Vlaams tijdschrift geboren. (254)

Binnen De Distel (255) was een vriendenkring ontstaan van kosmopolitisch en modernistisch georiënteerde jongeren, waarbij zich ook enkele 'ouderen' aanslofen. De groep wilde zich onafhankelijk opstellen tegenover de overwegend, behoudsgezinde ouderen binnen het genootschap, in wier handen de leiding van de voornaamste Vlaamse literaire tijdschriften berustte. Deze jongeren besloten dan maar een eigen voorhoede-organen op te richten, *Van Nu en Straks*, gewijd aan de kunst van nu, nieuwsgierig naar de kunst in wording, de kunst van straks dus, zowel in binnen- als in buitenland. De eerste reeks van *Van Nu en Straks* (1893-1894) stond onder de hoofdredactie van Cyriel Buysse, Emmanuel de Bom, Prosper van Langendonck en August Vermeylen, terwijl de aanvankelijk erg luxueuze artistieke kant van de zaak verzorgd werd door Henry van de Velde, met medewerking van zijn geestesgenoten uit Les Vingt Theo Van Rysselberghe en James Ensor, verder nog van de anarchizerende Lucien Pissarro en nog vele anderen, waaronder ook een aantal Nederlanders. Het tijdschrift was overigens Groot-Nederlands bedoeld; dat bleek ook uit de opname van diverse bijdragen van Nederlandse auteurs.

Voor de tweede reeks (1896-1898; 1900-1901; Antwerpen) nam Gustaaf Schamelhout het redaktiesekretariaat waar. Cyriel Buysse mocht intussen uit de hoofdredactie verdwenen zijn, er werden talrijke nieuwe medewerkers gevonden: Alfred Hegenscheidt, Victor de Meyere, Stijn Streuvels, Herman Teirlinck, Hugo Verriest en Karel van de Woestijne. Het Groot-Nederlands streven was sterk verminderd, wel werden meer essays afgedrukt, vaak met sterke sociale, veelal zelfs zuiver anarchistische inslag. Kopij leverden Mesnil, Domela Nieuwenhuis, Cornelissen, ... Officieel heette het dat *Van Nu en Straks* alle 'aesthetische dogmata' verwierp, geen enkele 'schoolstrekking' aanhing en daarenboven openstond voor iedere levensbeschouwing – zowel voor het anarchisme van Vermeylen en Mesnil, als voor het katholicisme van van Langen-

donck. Maar toch ademde Vermeylens *De kunst in de vrije gemeenschap* (1894), van Langendoncks *Herleving der Vlaamse poëzij* (1894), Hegenscheidts *Rythmus* (1896) en nog vele andere stukken eenzelfde bezieling uit.

Eensgezind rebelleerden alle Van Nu en Straksers, met uitzondering van de katolieke Prosper van Langendonck, tegen alle overgeleverde begrippen, tegen alle gezag, dat door de gemiddelde burger, maar ook door de massa als noodzakelijk aanvaard werd. De burger, evenmin als de massa vaak, was hun lieveling niet. Eensgezind ook verdedigden zij het belang van de persoonlijke zoektocht naar de 'waarheid' op basis van een systematische twijfel. Met klem bevestigden zij het onvervreemdbaar natuurrecht van het individu op de vrije en autonome ontplooiing van zijn persoonlijkheid. Volstrekt eensgezind was hun pleidooi voor een syntetische levensvisie met werkelijk revolutionaire gevolgen. Wat de kunst betrof moest de lang verhoopde Grieks-renaïssancistische droom eindelijk eens tot vervulling komen: de verzoening tussen zintuiglijkheid en ziel, die de ontsnapping mogelijk zou maken uit de prangende greep van het dualisme tussen materialistisch positivisme aan de éne kant, idealisme aan de andere kant. Kortom, een kunst die over de gehele mens zou handelen, die de hele werkelijkheid zou omvatten. Er diende een revolutionaire syntese tot stand te komen tussen de kunst en het leven (dat voor elk van hen een soort immanente beweging, 'rythmus' van zelf-organisatie was), maar ook tussen de onbepaalde vrijheid van het individu-kunstenaar en het leven van de gemeenschap of kollektiviteit. Het best kon men bijdragen tot de socio-kulturele ontwikkeling van zijn volksgemeenschap door zijn eigen individualiteit volledig te ontplooiën, maar van de weeromstuit was het hoogste zelfbewustzijn pas mogelijk met het besef van de organische banden die tussen de mensen bestonden. Voor alle Van Nu en Straksers was de kunst iets organisch, een vorm van leven, gegroeid uit de gemeenschap. Een sterk gevoel van verbondenheid met de Vlaamse volksgemeenschap en de Vlaamse ontvoogdingsstrijd was er het gevolg van.

Een bijzonder vruchtbare syntese tussen het esthetische en het etische vond in de ogen van de Van Nu en Straksers plaats bij de bekende figuren van de Westvlaamse school: Guido Gezelle, Albrecht Rodenbach en Hugo Verriest. Hun werk en ideeën sloten in menig opzicht nauw aan bij de visie van Vermeylen

om door innerlijke groei en eigen taal tot een echte cultuur op Europees niveau te komen. Het behoorde grotendeels tot de verdienste van *Van Nu en Straks* de West-Vlamingen uit de afzondering gehaald te hebben. (256)

Homogeen anarchistisch kan *Van Nu en Straks* dus niet genoemd worden, maar ontegensprekelijk waren verscheidene van haar redactieleden door een (meestal literair-) anarchistische vlieg gestoken. Er verschenen heel wat puur libertaire artikels in het tijdschrift en zijn grote (ofschoon ook binnenskamers niet altijd volledig aanvaarde) 'ideoloog' August Vermeylen bekende zich toen vrij onomwonden anarchist, niet het minst in het in *Van Nu en Straks* verschenen essay *Kritiek der Vlaamsche Beweging*, dat als een uitermate belangrijk moment uit de vlaamsgezinde literatuur wordt aangezien. Het moet ons dan ook niet verwonderen dat *Van Nu en Straks* door de anarchistische historiograaf Max Nettleau, die er ook in publiceerde, als een volwaardig anarchistisch orgaan werd beschouwd. (257)

B. AUGUST VERMEYLENS KRITIEK DER VLAAMSCHE BEWEGING

De meest uitgesproken anarchist, onder de Van Nu en Straksers, naast zijn goede vriend Mesnil, wiens invloed hem niet vreemd was, was dus August Vermeylen. (258) Het bleek bovendien Vermeylen te zijn die met zijn geschriften, onder andere met zijn *Kritiek der Vlaamsche Beweging* (*Van Nu en Straks*, 1896) onder alle leden van het tijdschrift de grootste invloed zou hebben op het ideeëngoed van de Vlaamse beweging. De *Kritiek* sloot vrij nauw aan bij het vroegere essay van Vermeylen *De kunst in de vrije gemeenschap* (1894). In dat essay verweet Vermeylen aan het kristendom, door zijn leer van nederigheid en deemoed, de wet van het leven buiten het leven zelf gehouden te hebben. De nieuwe tijd was echter aangebroken, aldus Vermeylen; God stond niet meer buiten het leven, hij was immanente noodzakelijkheid geworden, de 'Rythmus' zelf van het 'Leven'. Vermeylen erkende derhalve enkel de inwendige natuurwet, de evolutie die van binnen naar buiten werkte. Aan-

gezien het leven als organisatie zijn doel in zich had, moest men zich enkel nog laten leiden door de noodzakelijke stimuli van zijn eigen aard om de eenheid tot stand te brengen tussen alle bewuste en onbewuste natuurlijke krachten. De samenleving was in die visie een machtig organisme dat zichzelf organiseerde, waarbij alles wat organisch, in innige samenhang werd voortgebracht, zijn reden van bestaan had. De nieuwe opvatting van het leven bracht de komst van een nieuwe kunst met zich mee: de gemeenschapskunst als symbool van de nieuwe syntese. De dichter moest zichzelf erkennen als zelfstandige persoonlijkheid, voor hij tot eenheid kon komen met zijn omgeving. Een land kon slechts tot algemeen menselijke kunst opklimmen, wanneer het tot volledig bewustzijn van zijn eigen aard was gekomen. Bovenal echter was er de organische verbondenheid van het geheel; de dichter die zichzelf werd, kon niets anders dan wortelen in het volk en zijn krachten daaruit putten. Het individu moest bewust zijn van zijn ware natuur, weten dat hij deel uitmaakte van een harmonisch geheel, waarin alles noodzakelijk solidair met elkaar verbonden was. Hij moest weten dat hij zijn doel, de volkomen zelfontwikkeling, enkel kon bereiken in de samenhang van de gemeenschap. Zoals blijkt uit dit essay was het individualisme van Vermeylen en van alle Van Nu en Straksers in grote tegenstelling met de De Nieuwe Gidsers doordrongen van gemeenschapsgeest, van een volksverbonden streven: het individu als tolk van en gedragen door de gemeenschap. (259)

De relatie individu-volksgemeenschap werd door Vermeylen verder uitgediept in de in 1895 geschreven (in 1896 in *Van Nu en Straks* verschenen) en sterk anarchistisch getinte *Kritiek der Vlaamsche Beweging*, waarmee hij meteen ook zijn eerste grote stap op het terrein van de Vlaamse beweging zette.

Door zijn eis tot zelfstandigheid voor een 'groep mensen, die in taal en manier van zijn hun samenhang voelen', opdat dit 'ras' zich bewust zou kunnen ontwikkelen volgens eigen aard en daarbij al zijn mogelijkheden zou kunnen benutten, plaatste de Vlaamse beweging zich wezenlijk binnen het toenmalige globale streven naar een nieuwe levenseenheid, aldus Vermeylen. (260) De verfransing vervreemde de beste Vlaamse krachten van hun eigen volk. Vlaanderen bleef aldus verstoken van de bevruchting door de moderne geestesstromingen, immers het volk zelf kon de taal, die in zijn lijf stak, niet verlooche-

nen : de grondslag van alle beschaving was de ontwikkeling van het gehele volk 'volgens de noodwendigheid van zijn eigen wezen, volgens zijn eigen aard, waarvan de taal het beste beeld is'. (261)

Het meest waardevol in de Vlaamse beweging tot dan toe waren de 'karakters' geweest, die het volk hadden wakker geschud : Conscience, Gezelle, Verriest, Rodenbach verwezenlijkten in hun werk 'het streven naar zelfstandigheid van het Vlaamse volkseigen'. (262) Anders was het met een bepaald soort flaminganten gesteld. Zij hadden het over een abstrakte, op zichzelf bestaande entiteit als het 'ras', dat meer zou zijn dan de som van individuen en bovendien nog allerlei rechten zou hebben. Een zuiver ras bestond niet, wel kon men zeggen dat bijvoorbeeld in Vlaanderen zich tussen de individuen na vele eeuwen een soort gevoel van samenhang door taal en zeden had ontwikkeld. Maar uiteindelijk waren de zogenaamde rechten van het ras niets anders dan de som van de rechten van de afzonderlijke individuen die allen tesamen dat ras vormden. (263) De bron van de Vlaamse beweging lag volgens de jonge Vermeylen wezenlijk in het individu, meer bepaald in het uitermate individuele recht zijn eigen taal te spreken. Alle rassenhaat was dan ook uit den boze. Het kwam er integendeel op aan alle Vlamingen tot bezitters van zichzelf en hun wereld te maken. Veel reëler bovendien dan de solidariteit van de stam was de geestelijke solidariteit, de solidariteit met alles wat bijdroeg tot mijn vorming. '... kom me niet preken dat ik eerst en vooral Vlaming moet zijn. Ik ben eerst en vooral *ik*, een mens ...' (264)

Niet zelden ook, aldus Vermeylen, zagen wij flaminganten blijven hangen tussen Belgisch patriottisme en Vlaams nationaal gevoel. Waarop wachtten zij om de scheuring van België te eisen ? Was de sociale organisatie van het ras dan niet de 'een-aardige' natie, een natie die zichzelf bepaalde en recht had op zelfstandigheid. Dat recht zou overigens bedreigd blijven, zolang er een staatsgezag bestond dat op legers steunde. (265) Daarenboven mocht ook de allesbehalve homogene natie niet tot een abstrakte entiteit worden. De rechten der natie waren niets anders dan de rechten van de afzonderlijke individuen. Waarom ook de enkeling geen recht op zelfstandigheid verlenen ? De opstand tegen alle gezag behoorde zonder twijfel tot de essentie van de Vlaamse beweging. (266)

Voor sommige flaminganten, aldus Vermeylen, was de taal-

kwestie het begin en het einde van de Vlaamse beweging. Toch was de taal slechts een middel tot volledige ontwikkeling van het Vlaamse volk, zeker geen doel. Wat baat bijvoorbeeld het officieel gebruik van het Nederlands in Vlaanderen voor een arbeider die nooit enig onderwijs genoot ? De Vlaamse beweging moest een 'maatschappelijk streven in den breedsten zin van het woord' zijn. Zij moest evenzeer naar een oplossing voor de sociale vraagstukken streven. Het mocht niet meer zijn dat voor de flamingant enkel het taalkriterium en niets meer telde bij de overname van de Kongostaat, dat hij enkel omzag naar de taal waarin onderwezen werd, maar aan hervormingen van dat onderwijs zelf niet wou denken. Hetzelfde gold voor gerecht en leger. Heel wat flaminganten waren gemakkelijk bereid om alle instellingen die de vrije ontplooiing van het individu in de weg stonden, te verdedigen, als het Vlaamse taalrecht maar in acht genomen werd. Uiteindelijk bestendigden alle gedeeltelijke verbeteringen de hinderpalen die men uit de weg wou ruimen, in plaats van ze te slechten. 'De Vlaamse beweging wil eerst het zelfstandig geweten, zij wil eerst zelfbewuste mensen, die zich vrij ontwikkelen tot de verwezenlijking hunner eigen wereld.' (267)

Voor Vermeylen was het overbodig geworden het parlementarisme af te breken. Het was immers volop bezig zichzelf ten gronde te richten; niemand nam het nog ernstig. En toch meende de flamingant aan taalwetterij te moeten doen, ofschoon deze om enige kans te maken al bij voorbaat in het partijpolitieke kader moest passen. De weinige 'betere' wetten waren ondanks het parlement tot stand gekomen. Steeds was daar de dreiging van de opstandige volksmassa's voor nodig gebleken. Voor iedereen zonder uitzondering gebeurde de intrede in het parlement altijd ten koste van zijn zelfbewustzijn, 'men bederft spoedig in de lucht der Kamers'. Zolang het Vlaamse volk geen hoger bewustzijn had ontwikkeld, was elke wet trouwens nutteloos; en wanneer de Vlamingen zo bewust zouden worden dat zij het parlement door spontane betogingen konden dwingen, zou het allang niet meer nodig zijn nog iets te vragen aan dat parlement.

'Men heeft alleen recht op wat men zich *zelf* tot bezit te maken weet', oerde Vermeylen in de zuiverste Stirneriaanse traditie. Als men ons onrecht aandeed dan lag dat enkel aan onszelf. De enige aanvaardbare weg was de mensen bewust ma-

ken buiten alle politiek om, dat zij als zelfstandige individuen moesten handelen. Men voelde zo dat de huidige staat zou vallen, daarvoor zou niet eens een revolutie moeten komen. Al wat via de staat gebeurde was dor en nutteloos : laat u niet in met wat ligt te zieltoegen, maar werk in op de wil naar zelfstandigheid, naar de kracht om zijn eigen zedelijke wereld te scheppen. '... zij die begrijpen wat de synthesis wezen kan, en waarom de Vlaamse Beweging, het oprechtst en edelst streven dat in België opkwam, gedragen is door den wil zelf die de grote herschepping voorbereidt, die zullen alle gedeeltelijke oplossingen verwerpen, en recht naar de enige vraag dringen, inziende dat hier slechts één droom te verwezenlijken is.' (268)

De anarchistische elementen zijn vrij gemakkelijk aan te duiden in deze *Kritiek der Vlaamsche Beweging*. De bestaande orde werd door Vermeylen met de grond gelijk gemaakt, alle gezag verworpen, recht en bestaand onderwijs gehekelde; antimilitarisme, antiparlementarisme en anti-etatisme doorspekten zijn *Kritiek*, evenals een sterk individualisme, dat de revolutie in de geesten vooropstelde. Moeilijker wordt het evenwel als men de eigenlijke bronnen wil aanstippen, waaruit de jonge Vermeylen heeft geput. (269)

In ieder geval sloot het anarchisme, vooral een bepaald individualistisch anarchisme vrij goed aan bij het vertrekpunt van Vermeylen en van de Van Nu en Straksers : de autonomie van de menselijke individualiteit en haar recht op een onbelemmerde, vrije ontplooiing. Schoven alle anarchisten niet in min of meerdere mate het grenzeloze recht van het soevereine Ik naar voren als het libertaire basisprincipe bij uitstek ?

Opvallend in Vermeylens werk vanaf *De Kunst in de vrije gemeenschap* was het sterke 'destruktie'-element dat op veel plaatsen opdook. Al wat de vrije ontwikkeling van de 'eenling' in de weg stond, moest vernietigd worden; de veelkoppige draak gezag (staat, kerk, moraal, leger, enz.) moest verpletterd worden. Dat was een element dat eigenlijk niet thuishoorde in de Stirneriaanse gedachtengang, die het moest hebben van een psychologisch proces, een in het bezit nemen van het Ik-bewustzijn. Maar het paste evenmin in de sereniteit van Proudhons reformisme. Veeleer deed het denken aan Kropotkin en wellicht nog het meest aan Bakoenin, die Vermeylen waarschijnlijk leerde kennen uit de door Bakoenin sterk beïnvloede revolutionaire jeugdschriften van Richard Wagner. (270)

Vanaf 1894 tot begin 1896 verbleef Vermeylen te Berlijn en te Wenen. Kende hij vooraf vermoedelijk reeds het werk van Wagner, het is hoogstwaarschijnlijk pas in die jaren dat hij ten gronde kennis maakte met wat Stirner en Nietzsche schreven, in die mate zelfs dat de ideeën van Kropotkin en Reclus ontegensprekelijk op de achtergrond raakten. (271)

Vermeylen plaatste zich in het spoor van Wagner, Stirner en Nietzsche in een duidelijk linkse jong-Hegeliaanse traditie, die zich niet alleen afzette tegen wat zij noemde de abstracte fictie van Hegels Abstrakte Geest, maar ook – evengoed een abstraktie volgens hen – tegen het antropocentrisch antwoord op die Geest, de door Feuerbach ontwikkelde algemene opvatting van de Mens. Slechts de onbeperkte autonomie van het Ik kon alle tegenstellingen opheffen, aldus Stirner, Wagner en Nietzsche. Meteen werd de oorlog verklaard aan het aliënerend dualisme tussen het Ik enerzijds, het Absolute, de Staat, Kerk of Mens anderzijds. Zo achtte Wagner bijvoorbeeld een omwenteling van de sociale orde noodzakelijk om de onbeperkte vrijheid voor de mens te bevechten en een nieuwe, vrije kunst in een nieuwe, vrije gemeenschap te doen ontstaan. Maar bovenal leek het in de *Kritiek* ontwikkelde individualisme door Stirners *Der Einzige und sein Eigentum* geïnspireerd te zijn, meer bepaald door diens idee van de vrije mens als 'der Eigene', die volledig bezit wat het Ik is en wil. Dit gold zowel voor de algemene toon van, als voor specifieke uitspraken in het essay. Uiteraard viel ook de invloed van Nietzsche niet te loochenen : de weerklank van Nietzsches aristokratisch individu met zijn *dédaïn* voor de massa was er duidelijk aanwezig. Overigens baadde het individualistisch anarchisme dat in de *Kritiek* ontwikkeld werd in de brede bedding van de grote algemene individualistische stroming die doorheen de negentiende eeuw stuwde. (272)

Maar voor *Van Nu en Straks* en voor Vermeylen niet het minst, kon zoals gezegd het individu slechts volkomen zichzelf worden door aan het volle gemeenschapsleven deel te nemen, door één te zijn met zijn omgeving. Individualisme en deelname aan het algemene leven waren volgens Vermeylen de twee polen die het leven van de mens beheersten. Enkel door het evenwicht tussen die beide kon een mens tot een volledige levensontplooiing in harmonie, eenheid (synthesis) komen. Het meest autonoom individu was noodzakelijk het meest in staat

de diepe eenheid met het bestaande waar te maken. Het individuele geluk vloeide voort uit de verbondenheid met het geluk van allen.

Dit laatste betekende een breuk met het egoïsme van Stirner, die de oorlog van allen tegen allen afkondigde. Enkel uit puur egoïsme kon zijn associationisme het tijdelijk afstaan van individuele rechten aanvaarden in een vereniging van egoïsten. Vermeylen daarentegen geloofde in een natuurlijk op elkaar afgestemd zijn van de individuen in een gemeenschap die als werkelijkheid het Ik toch enigszins overtrof. Vermeylen had aan zijn anarchisme niet alleen een antipolitiek individualisme te danken, maar evenzeer een sterke gerichtheid op menselijke solidariteit en sociale 'hervorming'. Wel vertoonde zijn sociale theorie weinig verwantschap met de stelsels van Proudhon, Bakoenin of Kropotkin, die zich bogen over vrijwillige 'juridische relaties als basis voor het sociaal 'kontrakt' tussen de vrije individuen. Veel meer moest Vermeylen het hebben van een gezagsloze maatschappij, die niet op 'juridische' verhoudingen zou steunen, maar op de individuele ingesteldheid van eenieder, waarbij hij het samengaan bepleitte van Stirners individualistisch egoïsme met Tolstojs altruïsme. De anarchie als spontane creatie zou men het kunnen noemen. Uiteindelijk benaderde hij hiermee nog het meest Wagner, maar ook Morris en Crane, die meenden dat de individuele drang naar vrijheid spontaan gepaard ging met een gemeenschapsdrang. De eenheid tussen individu en gemeenschap zou vanzelf – de natuur zelf wilde het zo – tot stand komen. Dit 'spontaneïsme' trof men trouwens ook aan bij Kropotkin en heel wat libertair-kommunisten: de maatschappij als een spontaan-ontwikkeld 'organisme', een syntetisch geheel, dat alle leven en beschavingen in een konstante evolutie in zich vervat heeft met als einddoel de anarchie. Wel bleef Vermeylen ver verwijderd van de materialistisch-darwinistische grondslag van deze visie en opteerde hij daarentegen voor een 'gemeenschapsmystiek'. (273)

Spontane gemeenschapsbeleving was Vermeylens korrektief op het egoïsme van Stirner, maar dat betekende niet dat hij koos voor het kommunisme van Kropotkin, Grave, Reclus, enz. Net als Proudhon moest hij bovendien niet weten van een proletariaat als kollektieve massa, maar beschouwde hij het volk als de som van individuen met een vrij, persoonlijk bezit. Dit, evenals zijn afkeer voor het materialisme en de parlementaire

aktiviteiten van bepaalde 'erfgenamen' van Marx, verklaarde ook zijn antimarxisme. In het algemeen waren de Van Nu en Straksers te zeer bezig met de ontvoogding van het Ik en van de geest om het 'kollektivistisch' streven aan te nemen. In hun anarchisme lag een hevig sociaal verlangen dat echter meer een geloof was in een spontane reorganisatie van het maatschappelijk leven, dan een duidelijk inzicht in de noodzakelijkheid van bepaalde maatschappelijke organisatievormen. (274)

Reeds in 1896 gooide Vermeylen zijn anarchisme als een overtollige ballast overboord, ofschoon hij nog wel zijn visie op de eenheid tussen individu en gemeenschap, voor alles gedragen door een intuïtieve filosofie van het leven, in grote lijnen bewaarde. Op Mesnil na verwierpen ook alle andere Van Nu en Straksers mettertijd hun anarchistische overtuiging. (275)

C. DE ANARCHISTISCHE ONTWAKING VAN VLAAMS-GEZINDE JONGEREN

Was het anarchisme voor bijna niemand van Van Nu en Straks een wezenlijke verworvenheid, dan kon dit toch niet verhinderen dat in de periode vanaf de verschijning van *Van Nu en Straks* tot 1914 vrij regelmatig een aantal mensen gevonden werden die zich op de anarchistische stellingen van *Van Nu en Straks* en Vermeylen zouden beroepen. Enkel dit specifieke aspect van de uiteraard veel algemenere invloed van *Van Nu en Straks* op literatuur en Vlaamse beweging houdt ons hier bezig. Vooral de vrijzinnige vlaamsgezinde studentenbeweging aan het Antwerpse ateneum bleek een goede voedingsbodem te zijn. Binnen de aldaar in 1885 opgerichte Vlaamsche Kring was circa 1894 een literair groepje actief, Elck Wat Wils, waarvan een aantal leden hoog opliepen met *Van Nu en Straks*. Deze jonge Antwerpse Van Nu en Straks-adepten, Victor Ressler (276) aan het hoofd, zouden in 1896 met een bloedeigen orgaan starten: *Ontwaking. Kunsten. Wetenschappen. Sociologie*. De medewerkers van het jonge blad waren ontegensprekelijk voor de anarchie gewonnen, maar hadden wel enige moeite om deze en andere sympathieën terdege te verwoorden. Gelukkig voor hen was er de medewerking van de Van Nu en Straksers de

Bom, Vermeylen, Mesnil. De hele onderneming ademde opvallend de geest uit van Vermeylens anarchistische *Kritiek der Vlaamsche Beweging*, ofschoon Vermeylen zelf toen reeds van het anarchisme weggleed. Het bescheiden, maar verwoed anarchizerende *Ontwaking* kende nog hetzelfde jaar een voortijdig einde.

Een punt werd er evenwel niet gezet achter deze anarchistische tendens onder de vlaamsgezinde jongeren te Antwerpen. *Onze Vlagge*, dat vanaf 1897 tot 1899 door toedoen van Ressler en zijn omgeving verscheen, kan beschouwd worden als officieuze opvolger van het te vroeg verscheiden *Ontwaking*. *Onze Vlagge* was in tegenstelling met zijn voorganger bijna volledig aan 'kunst' gewijd, maar uit z'n kolommen sprak eenzelfde bezieling. Anarchistische oprispingen en intense betrokkenheid op de zaak Dreyfus illustreerden dit.

Maar ook *Onze Vlagge* bestond niet lang. Geen nood echter. Begin 1901 werd de verschijning van een ditmaal veel volwassener *Ontwaking* hernomen. Het nieuwe *Ontwaking* was toen zowat de officieuze spreekbuis van de anarchistische fractie binnen het avant-gardecenakel 'de Kapel', dat sinds de eeuwwisseling te Antwerpen actief was. De Kapel zorgde voor een frisse kulturele en artistieke wind in de duffe metropool. Ze herbergde een Vrije Vlaamsche Hoogeschooluitbreiding. De atmosfeer was er in het algemeen nogal anarchistisch. Het nieuwe *Ontwaking* vond er een goede voedingsbodem. Victor Ressler was eens te meer de drijvende kracht achter het blad; voor de ideologische 'begeleiding' zorgde Jacques Mesnil. Van het halfgroene 'studenten'-blad dat *Ontwaking* in 1896 was, bleek anno 1901 nog weinig te merken. *Ontwaking* diende zich toen aan als een zuiver anarchistisch, tweewekelijks op vrij groot formaat verschijnend strijdblad, dat het vooral moest hebben van het Franse libertair-kommunistische voorbeeld. Vanaf 1903 schakelde men evenwel over op de formule van een maandblad. Naar het einde toe werd de teneur minder en minder uitgesproken anarchistisch en in 1910 ging men met het zuiver literair tijdschrift *Nieuw Leven* in zee. De nieuwe produktie die 1910 niet overleefde, herinnerde in vrijwel niets meer aan het anarchistische *Ontwaking*. (277)

In 1901 had de zieltogende Vlaamsche Kring intussen een opvolger gevonden in de Vlaamsche Bond. Ook deze leerlingenvereniging werd circa 1905 bekoord door het kommunistisch-anarchisme.

Daar zou de nawerking van de Kapel niet vreemd aan geweest zijn, evenmin als de invloed van de tweede reeks van *Ontwaking*. *De Vrije Socialist* en *Les Temps Nouveaux* waren er uitverkoren lektuur; men werkte mee aan *Opstanding*. In 1906 kwam Vermeylen, waar men overigens vrij kritisch tegenover stond, te Antwerpen spreken en werden naar aanleiding daarvan 180 exemplaren van zijn *Kritiek* verkocht. Rond 1907 zou men een meer individualistische toer – Tolstoj, maar ook de *Kritiek* van Vermeylen – opgaan. (278)

Vermelden wij tenslotte ook nog Gent, waar zich in 1904 een groep leden afscheurde van de liberale studentenkring 't Zal wel gaan. In de nieuwe groep Ter Waarheid domineerden socialistische ideeën, gaande van anarchisme (Leo Picard) tot marxisme (Hendrik de Man), samen met een radikaal flamingantisme. Als eerste initiatief gaf de groep Vermeylens *Kritiek* opnieuw uit. (279)

Ofschoon de Belgische delegatie op het Haagse kongres van de Internationale zich als dusdanig in het anti-autoritaire minderheidskamp bevond, vertoonde de verdere evolutie van de steeds meer tanende Belgische federatie een toenemende tegenstelling tussen twee – ook geografisch te lokalizeren – tendensen. In Vlaanderen en zowel Nederlands- als Franstalig Brussel zien wij vanaf 1877 diverse partijen naar sociaal-demokratisch model ontstaan met als klapstuk de oprichting van de Belgische Werkliedenpartij in 1885. In Wallonië en in Franstalig Brussel daarentegen (met als centra Verviers en vervolgens datzelfde Brussel) zien wij in grote tegenstelling met Vlaanderen een niet te verwaarlozen, maar ongeorganizeerde anarchistische beweging vrij lang stand houden tegen de ook daar oprukkende sociaal-demokratie. Voor de Franstalige anarchisten, die zich wezenlijk een oppositierol tegen het parlementair reformisme hadden toegedacht en daaruit begin de jaren negentig een hernieuwd dynamisme putten, betekende het algemeen meervoudig stemrecht van 1893 echter een zware nederlaag. Toch maakte de beweging vanaf 1900, zeker te Luik, dat toen

het Belgisch anarchistisch centrum werd, een laatste ernstige heropleving mee. Ondanks verscheidene pogingen om tot een organisatie te komen – het enige punt waarop men het starre imiteren van het Franse anarchistisch-kommunisme kon doorbreken – moesten de libertairen, weinig georganiseerd als zij bleven, de duimen leggen voor de sociaal-demokratische beweging, die in België in scherp contrast met Frankrijk een hecht blok vormde. Wellicht kwam de B.W.P. – met haar coöperatieven, vakbonden en stemrechtbeweging – veel meer dan de anarchisten tegemoet aan de onmiddellijke verzuchtingen van het volk. Veel te laat overigens, eveneens in tegenstelling met Frankrijk, kwam een zwakke revolutionair-syndicalistische beweging op gang, die nooit als tegenwicht voor de sociaal-demokratische vakbonden kon dienen.

Vlaanderen van zijn kant was nooit een anarchistisch 'nest' geweest. Bijna paradoxaal echter en alvast in contrast met Wallonië en Brussel, bleek het behalen van het algemeen meer-voudig stemrecht in 1893 (en dan vooral de manier waarop) een aanzet tot een betrekkelijke geloofsafval binnen de socialistische gelederen, die zich her en der ontwikkelde tot een koppige anarchistische oppositie tegen het reformisme. Meestal, te Antwerpen en te Gent bijvoorbeeld, leidde dit tot een hopeloos gevecht tegen de korenmolens van de Vooruit en dito maatschappijen. Mechelen daarentegen werd de bakermat van een anarchistische traditie, die de plaatselijke B.W.P.-afdeling menig hoofdbreken kostte. Tot aan de Eerste Wereldoorlog fungeerde het zowat als brandpunt van het Vlaamse anarchisme, dat overigens bijwijlen graag bij Nederland aanleunde.

Met de jaren beleefde België, net als Frankrijk en Nederland steeds meer, wat Nettlau met Landauer een 'epigonenhaft'-anarchisme noemde. Daarmee bedoelden ze een beweging die in routine, 'habitudisme', 'vogue', stagnatie verviel, waarbij men meende dat alle intellectuele arbeid verricht was en dat men zich dus kon bezighouden met tijddoders als esperanto, neo-malthusianisme, kolonizatie, eventueel zelfs illegalisme. Het uiteindelijke doel geraakte spoedig op de achtergrond. Ontmoediging en verstrooiing waren er de gevolgen van. (280) De Eerste Wereldoorlog betekende voor de al niet zo stevige anarchistische beweging in België de doodsteek.

De uitstraling van het anarchisme op intellectuele en artistieke avant-gardemilieus was in België niet zo intens als in Frank-

rijk. De concurrentie van sociaal-demokratische kant was veel sterker, maar dat belette geenszins dat ook in Frans-België menig 'avant-gardist' open stond voor het anarchisme. Bewerker bij uitstek van deze fascinatie waren enerzijds het literair-politiek blad *La Société Nouvelle* dat samen met de Franse avant-gardebladen begin de jaren negentig een anarchizerende toon aansloeg, en anderzijds de bekende anarchistische aardrijkskundige Elisée Reclus, wiens komst te Brussel de onmiddellijke aanleiding was voor de oprichting van een dissidente Université Nouvelle naast de bestaande Université Libre. Met de dood van Reclus in 1905 echter – er was in België onder de anarchisten niemand van zijn allure om hem op te volgen – zagen de socialisten ook hier het pad voor zich geëffend.

Het kon niet anders of de beroering in Franse en Frans-Belgische artistieke en intellectuele milieus van de jaren negentig, had zijn weerslag op het Vlaamse literaire wereldje en de Vlaamse 'voorhoede'. In 1893 zag het literair avant-gardetijdschrift *Van Nu en Straks* het daglicht. Ofschoon *Van Nu en Straks* openstond voor alle strekkingen, kreeg het blad vanaf 1896 een uitgesproken libertair cachet. Er verschenen flink wat artikelen van vooraanstaande anarchisten in. Een aantal medewerkers ging de anarchizerende toer op, een erg literair anarchisme overigens, dat bovendien, uitzondering gemaakt voor Mesnil, die als het ware een levende band met het milieu rond Reclus vormde, niet blijvend bleek te zijn. Vermeylen was de enige, buiten Mesnil uiteraard, wiens anarchisme een neerslag vond in zijn theoretische geschriften. Het bleek om een sterk individualistisch anarchisme te gaan, dat weliswaar gepaard ging met een spontaan-natuurlijk, maar allesbehalve 'materialistisch', gefundeerd gemeenschapsgevoel. Vermeylen bleef al bij al ver verwijderd van het anarchistisch-kommunisme. In het bijzonder de door Vermeylen geschreven *Kritiek der Vlaamsche Beweging* zou vanuit zijn anarchistische grondslag een invloed hebben op de ontwikkeling van een anarchistische tendens binnen de vrijzinnige vlaamsgezinde studentenbeweging en dan voornamelijk te Antwerpen.

In 1896 werd daar door een aantal leden van de Vlaamsche Kring aan het plaatselijk ateneum, Victor Ressler voorop, het literair-sociologisch blad *Ontwaking* gesticht. Dit, mettertijd uitgesproken anarchistische, *Ontwaking* bleef met een onderbreking van 1897 tot 1900, toen het geestelijk verwante, maar

minder uitgesproken *Onze Vlagge* het tijdelijk verving, tot 1910 verschijnen en kon onder meer op de trouwe medewerking van Mesnil rekenen. Intussen bleek circa 1905 ook een tweede generatie van vlaamsgezinde jongeren aan het Antwerpse ateneum, intussen gegroepeerd in de Vlaamsche Bond, door het anarchisme aangestoken. Te Gent behoorde het anarchisme tot de ideologische componenten van de in 1904 van de liberale studentenvereniging 't Zal wel gaan afgescheurde groep Ter Waarheid.

SLOTBESCHOUWING

Het feit dat diverse denkers waarop het anarchisme zich beroept, nog vóór de Internationale werkzaam waren, mag ons niet misleiden : het is pas binnen het kader van de Eerste Internationale dat zich een eigenlijke anarchistische beweging gaan vormen is. Na een aanvankelijke, gemeenschappelijk gevoerde strijd tegen de door Proudhon geïnspireerde mutualisten kwamen rond 1870 'anti-autoritairen' rond Bakoenin en 'autoritairen' rond Marx steeds meer tegenover elkaar te staan. Met name verdedigden de eersten, die zich in het begin geenszins anarchisten noemden, erg federalistische beginselen inzake de organisatie van de Internationale, in tegenstelling met de meer naar het centralisme toeneigende 'marxisten'. Zeer belangrijk was dat Bakoenin en zijn getrouwen wel het kollektivisme aanhingen, maar geenszins wilden horen van een door Marx voorziene etatistische tussenfaze op weg naar dit kollektivisme. Meteen moesten de bakoeninisten ook niet weten van de organisatie van de arbeidersklasse in een afzonderlijke politieke partij met het oog op de verovering van de staatsmacht. Op het Haagse kongres van 1872 kwam het uiteindelijk tot de royering van Bakoenin, waarop de anti-autoritaire kollektivisten dan maar de eigen 'anarchistische' Internationale van St-Imier oprichtten. Met het ter ziele gaan in 1877 van deze Internationale ging geleidelijk aan alle organizerische samenhang binnen de internationale anarchistische beweging teloor. Het anarchisme zou zijn geschiedenis voortaan in de eerste plaats binnen nationale kaders schrijven.

De relatief korte levensduur van de Internationale kon niet beletten dat binnen de anarchistische beweging de ideeën onmiskenbaar aan het rijpen waren gegaan. Rond 1880 werd door nagenoeg de hele beweging het anti-autoritair kollektivisme, dat enkel de socialisering van de produktiemiddelen voorzag, omgeruild voor het libertair- of anarchistisch-kommunisme, dat ook de opbrengst van de produktie gemeenschappelijk wilde stellen. 'Ieder naar zijn behoeften' werd het devies. Libertair was dit kommunisme, omdat het een staatsloze maatschappij wilde, uit vrije groeperingen van onderuit opgebouwd. Ook

nog omstreeks 1880 werd door de beweging geopteerd voor de zogenaamde propaganda van de daad : beoogd werd de gewelddadige vernietiging van de bestaande instellingen.

De breuk tussen anarchisten en socialisten of sociaal-demokraten, de 'autoritaire', politiek-gerichte erfgenamen van Marx, werd nooit helemaal gelijmd en zou zelfs een tweede definitieve bevestiging krijgen toen de anarchisten in 1896 de kongresdeuren gewezen werden op het internationaal socialistisch kongres te Londen. Zij waren dan misschien uitgesloten, over het hoofd zien kon men ze geenszins. Zeker niet in Frankrijk, dat zich in de jaren tachtig opgewerkt had als leidinggevend centrum (althans op ideologisch vlak) van de toenmalige anarchistische beweging. Een niet gering succes in Frankrijk bleek de anarchistische heroriëntering naar de vakbeweging begin de jaren negentig te kennen. De terroristische versie van de propaganda van de daad werd niet meer opportuun geacht voor het verspreiden van de revolutionaire ideeën in de brede lagen van de bevolking en werd dan ook omgeruild voor het militeren in de vakbond. Ravachol en andere plegers van aanslagen in de jaren 1892-94 stonden volledig geïsoleerd en hinkten met een vertraging van vijf jaar de taktiek achterna. De anarchisten slaagden er inderdaad in door de bourses du travail tegen 1902 een erg uitdrukkelijk anarchistisch stempel op de Confédération Générale du Travail te drukken en zo de Franse syndikale beweging grotendeels uit socialistisch-reformistisch vaarwater te halen. Tegen 1906 werd echter binnen deze C.G.T. een zich autonoom opstellend revolutionair-syndikalisme geboren, dat het anarchisme uiteindelijk in de schaduw stelde. Een enorme activiteit ook ontplooiden de anarchisten – vooral in 1899 – in de zaak Dreyfus, die in hun ogen een goede gelegenheid vormde om militarisme, patriottisme en antisemitisme aan de kaak te stellen. Door de inkoherentie van hun optreden konden ze echter geen resultaten evenredig aan hun inzet boeken. Met het uitblijven van de langverhoopte revolutie gingen trouwens diverse militanten, tuk op onmiddellijke resultaten, hun heil zoeken in een aantal activiteiten die zij dan, zoals de syndikalistten ook deden met hun syndikale actie, gelijkstelden met de anarchie zelf : neo-malthusianisme, coöperatie- en kolonizatiebeweging, anti-'autoritaire' opvoeding, vegetarisme, antimilitarisme. Op een identieke manier stelden ook de door de individualisten beïnvloede illegalisten à la Bon-

not hun reprise individuelle met de anarchie gelijk. Op de antimilitaristische beweging na stonden deze tendensen echter vrij marginaal 'binnen' de hoofdzakelijk libertair-kommunistisch geïnspireerde beweging. Niet het minst door haar organisatorische onmacht moest deze vrij sterke anarchistische beweging, die tussen 1893 en 1913 haar invloedssfeer verdubbeld had, tenslotte het onderspit delven voor de sinds 1905 herenigde Franse sociaal-demokratie.

In Nederland ontstond een eigenlijke anarchistische beweging pas in de jaren negentig, toen het grootste deel van de Sociaal-Democratische Bond zich samen met 'apostel der arbeiders' Domela Nieuwenhuis steeds meer ging afzetten tegen het parlementair reformisme. Domela en zijn *De Vrije Socialist* werden de grote inspirators van het zogenaamde vrije socialisme. Onder invloed van Cornelissen ging het Nationaal Arbeids Secretariaat bovendien de revolutionair-syndikalistische toer op. De mislukking van de grote spoorwegstaking in 1903 betekende echter een fataal keerpunt voor de anarchisten in Nederland. De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, in 1894 opgericht door de afgescheurde parlementaristen van de S.D.B., en het door haar gepatroneerde Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen gingen vrije socialisten (eens te meer gehandikapt door hun anti-organisatorische ingesteldheid) en revolutionair-syndikalistten steeds meer overvleugelen. Net als in Frankrijk kende de beweging, die ondanks alles zeer actief bleef, een verspreiding van de effectieven over (een niet on aanzienlijke) antimilitaristische, vrijdenkers-, kolonizatie- en coöperatie-, neo-malthusianistische en andere bewegingen. Typisch evenwel voor Nederland waren de door Tolstoj geïnspireerde kristen-anarchisten.

In België lag het zwaartepunt van de anarchistische beweging vooral in Wallonië en in Franstalig Brussel. Maar voor deze Franstalige anarchisten voor wie het antiparlementarisme grotendeels het wezen van hun actie uitmaakte, betekende het algemeen meervoudig stemrecht van 1893 een zware slag. Toch kende de libertaire beweging in het eerste decennium na 1900, zeker te Luik, dat zich toen na Verviers en Brussel als leidinggevend centrum opwerkte, een laatste heropbloei. Verder dan een starre imitatie van het Franse anarchisme, tenzij op organisatorisch vlak, kwamen de Luikse anarchisten echter niet. Veel te laat overigens om voor de socialistische vakbeweging nog

een werkelijk gevaar te kunnen betekenen kwam naar Frans voorbeeld een revolutionair-syndicalistische beweging op gang. In het weinig libertaire Vlaanderen van zijn kant bleken het A.M.S. van 1893 en de campagne die daaraan vooraf was gegaan, bijna paradoksaal het voorspel van een bescheiden dissidentie binnen de rängen van de Belgische Werkliedenpartij. Antwerpen, Gent, Mechelen werden het toneel van een (soms diepgaand door Nederland geïnspireerde) anarchistische oppositie, die echter uiteindelijk enkel te Mechelen uitgroeide tot een werkelijk blok aan het socialistisch been. Ook België kende na verloop van tijd een versnippering van krachten over deelterreinen als neo-malthusianisme, esperantobeweging, enz. Slechts op één terrein konden de anarchisten nog enigszins gelijke tred houden met de sterke, eengemaakte B.W.P., die echter ook hierin, onder andere met haar Section d'Art, eens te meer in tegenstelling met de Franse socialisten, heel alert was. Met name vanaf 1890 ging van het anarchizerende tijdschrift *La Société Nouvelle*, later ook van de anarchistische aardrijkskundige Elisée Reclus een fascinatie uit op (voornamelijk Franstalige) intellectuele en artistieke avant-gardemilieus, die pas met de dood van Reclus door de sociaal-demokraten volledig kon doorbroken worden.

Veel meer nog dan in België evenwel, lukte in Frankrijk de anarchistische beweging erin de intellectuele en vooral artistieke milieus voor haar zaak te winnen. Vooral symbolisten, (neo-impressionistische) schilders en grafische kunstenaars waren in de eerste plaats (zij het meestal tijdelijk en de één al meer overtuigd dan de andere) het anarchisme genegen. Zij openden de kolommen van hun tijdschriften voor de anarchistische ideeën, werkten mee aan anarchistische bladen of sprongen mee in de bres voor Dreyfus... Veel meer dan de sociaal-demokraten, die niet dezelfde artistieke feeling als hun Belgische kollega's vertoonden, waren de anarchisten met hun individualistische en apolitieke opstelling de kunstenaars lief.

En terwijl het regende in Parijs, druppelde het in Brussel, zelfs in het Vlaams literair prieltje en de daarmee nauw verbonden Vlaamse beweging. Vanaf 1893 verscheen het belangrijk Vlaams avant-gardetijdschrift *Van Nu en Straks*, waaraan ook Reclus-'volgeling' Jacques Mesnil meewerkte en dat met de jaren steeds meer zijn kolommen openzette voor het anarchisme. In het algemeen koesterden verschillende Van Nu en

Straksers een schoon literair anarchisme; meer specifiek schoeide de 'ideoloog' van deze nieuwlichters, August Vermeulen, de Vlaamse beweging op een anarchistische leest in zijn *Kritiek der Vlaamsche Beweging*. Een anarchistische invloed had deze *Kritiek* in de eerste plaats op enkele generaties vrijzinnige, vlaamsgezinde jongeren aan het Antwerpse ateneum. In die bedding werd in 1896 onder meer *Ontwaking* geboren.

Zowel voor de anarchistische beweging in Frankrijk, als in Nederland en België bleek de Eerste Wereldoorlog nog het meest fatale keerpunt van alle te zijn. De grote wereldbrand dwong de anarchistische beweging in deze drie landen voor goed tot een bescheidener bestaan.

NOTEN

- (1) J. MAITRON, *Le mouvement anarchiste en France*, 2 dln, Paris, 1975.
- (2) Zie hiervoor ook het hoofdstuk over België. Hoop en al twee licentiaatsverhandelingen bestudeerden de anarchistische beweging na 1880: A. SCHANER, *Contribution à l'histoire du mouvement anarchiste en Belgique de 1880 à 1894*, licentiaatsverhandeling, Brussel, 1965; en J. Louis, *Histoire du mouvement anarchiste liégeois (1887-1914)*, licentiaatsverhandeling, Liège, 1975.
Er werd ook nauwelijks over gepubliceerd: M. STEINBERG, *A l'origine du communisme belge: l'extrême-gauche révolutionnaire d'avant 1914*, in *Cahiers marxistes*, 1970-1971, III-8, 3-34; verder het weinig belangrijke J. DE MEUR, *L'anarchisme en Belgique ou la contestation permanente. Essai*, Brussel, 1970; en tenslotte recent verschenen, D. WOUTERS, *De Mechelse anarchisten (1893-1914) in het kader van de opkomst van het socialisme*, z.p., 1981.
- (3) De beïnvloeding door het nochtans niet onbelangrijke Duits anarchisme was daarentegen eerder gering.
Over de Duitse beweging zie onder meer H. BOCK, *Bibliographischer Versuch zur Geschichte des Anarchismus und Anarcho-Syndikalismus in Deutschland*, in *Jahrbuch Arbeiterbewegung*, I. Ueber Karl Korsch, Frankfurt a.M., 1973, 294-334; A. CARLSON, *Anarchism in Germany*, I. *The early movement*, Metuchen N.J., 1972; U. LINSE, *Organisierter Anarchismus im Deutschen Kaiserreich von 1871*, Berlin, 1969.
- (4) R. DE JONG, *Le mouvement libertaire aux Pays-Bas*, in *M.S.*, 1973, nr 83, 167-180; H. RAMAER, *De piramide der tirannie. Anarchisten in Nederland*, Amsterdam, 1977.
- (5) D. GUERIN, *L'anarchisme. De la doctrine à l'action*, Saint-Amand, 1965, 5; J. MAITRON, *Le mouvement*, I. *Des origines à 1914*, 20-21; F. BOENDERS, *Inleiding*, in F. BOENDERS e.a., *De volle vrijheid*, Brussel-Den Haag, 1976, 11. Guérin verscheen ook in het Nederlands: D. GUERIN, *Het anarchisme*, Amsterdam, 1979 (4de druk).
- (6) Max Stirner (1806-1856), pseudoniem van Johann Caspar Schmidt, Duits filosoof van links-Hegeliaanse strekking. Stirner schreef *Der Einzige und sein Eigentum* (1845) en werd op grond daarvan beschouwd als de vader van het individualistisch anarchisme. Een eerste inleiding bij J. CARROLL, *Max Stirner*, in F. BOENDERS e.a., *De volle vrijheid*, 77-100. Over Stirner en zijn invloed op de Vlaming August Vermeylen verder meer.
- (7) D. GUERIN, *L'anarchisme*, 6. 'Maatschappelijk anarchisme'

staat voor het door Guérin gebruikte 'anarchisme sociétaire'. Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865), Frans publicist van arbeidersafkomst, was volksvertegenwoordiger onder de Tweede Republiek. Proudhon was belangrijk als theoreticus van anarchisme, federalisme en mutualisme. Van zijn hand zijn o.a. *Qu'est-ce que la propriété ?* (1840) en *Philosophie de la misère* (1846). Als eerste kennismaking: G. GURVITCH, *Proudhon. Sa vie, son oeuvre avec un exposé de sa philosophie*, Paris, 1965. Over Bakoenin en de verschillende vormen van 'maatschappelijk' anarchisme, het proudhonistisch mutualisme inbegrepen, verder meer bij de geschiedenis van de Eerste Internationale.

- (8) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 21.
- (9) D. GUERIN, *L'anarchisme*, 13-15; G. WOODCOCK, *Anarchism, a history of libertarian ideas and movements*, Harmondsworth, 1963, 8-10; J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 13-16.
- (10) G. WOODCOCK, *Anarchism*, 11; G. RUNKLE, *Anarchism, old and new*, New York, 1972, 5; F. BOENDERS, *Inleiding*, 11. We namen de vertaling over van Frans Boenders. Zie ook het artikel G. WOODCOCK, *Anarchism*, in *Encyclopaedia Britannica Macropaedia*, I, 1978, 808-813.
- (11) H. ARVON, *Anarchisme*, in *Encyclopaedia Universalis*, I, 1974, 988.
- (12) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 21, II, *De 1914 à nos jours*, 140, 142-154.
- (13) D. GUERIN, *L'anarchisme*, 18.
- (14) Peter Kropotkin (1842-1921), Russische prins en geoloog, was een der belangrijkste theoretici van het libertair-kommunisme (zie verder). Kropotkin poogde zijn overtuiging een wetenschappelijke onderbouw te geven en poneerde tegen Darwin in 'mutual aid', wederzijdse bijstand i.p.v. 'struggle for life' als beslissende ontwikkelingsfaktor. Van zijn hand is o.a. *La conquête du pain* (1892) en *Mutual aid: a factor in evolution* (1902). P. AVRICH, *Kropotkins ethisch anarchisme*, in F. BOENDERS e.a., *De volle vrijheid*, 41-75; R. VAN DUYN, *De boodschap van een wijze kabouter*, Amsterdam, 1969; G. WOODCOCK e.a. I. AVAKUMOVIC, *The anarchist prince: a biographical study of Peter Kropotkin*, New York, 1971. Een bloemlezing uit Kropotkins werk is P. KROPOTKINE, *Oeuvres*, uitg. M. ZEMLIAK, Paris, 1976.
- (15) D. GUERIN, *L'anarchisme*, 17-19, 24-31; J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 18-19, 22, II, 142-148, 192-200, 204; H. ARVON, *L'anarchisme*, Paris, 1974, 12-13, 75-76; H. ARVON, *L'anarchisme au XXe siècle*, Paris, 1979, 27-61; A. CONSTANDSE, *Grondslagen van het anarchisme*, Groningen, 1976 (1ste uitg. 1938), 103-109; F. BOENDERS, *Inleiding*, 11-12; A. LEHNING, *Bakoenin*, in F. BOENDERS e.a., *De volle vrijheid*, 36-37; R. DE JONG, *Ontstaan, groei en ontwikkeling van het anarchisme*, in J. BEZEMER e.a., *Anarchisme, een miskende stroming ?*, Amsterdam, 1967, 20-21.

De term 'marxisten' is hier op zijn ruimst opgevat: alle socialisten die na de scheiding der geesten ten tijde van de Eerste Internationale (verder meer) min of meer in het spoor van Marx bleven lopen, een vrij gevarieerd gezelschap dus. Tegenover deze 'marxisten' stonden de 'anarchisten', eveneens een gevarieerd gezelschap, die van hun kant 'trouw' zwoeren aan Bakoenin, die zoals bekend de grote opponent van Marx binnen de Internationale was. Tot de groep der 'marxisten' behoorden onder meer de 'sociaal-demokraten', ook wel aangeduid als socialisten. Veralgemeend kunnen we stellen dat de sociaal-demokraten de verovering van de staatsmacht via politieke weg op het oog hadden en inzake slagvaardigheid niet mogen verward worden met wat men heden ten dage onder sociaal-demokraten verstaat. De allround-term socialisme wordt vanzelfsprekend ook in ruimere zin gebruikt, zo bijvoorbeeld als men stelt dat de anarchisten essentieel socialisten waren.

- (16) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 22, II, 149-154.
- (17) J. MAITRON, *Le mouvement*, II, 154-156; A. CONSTANDSE, *Grondslagen*, 59-86.
- (18) J. MAITRON, *Le mouvement*, II, 156-159.
- (19) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 22, II, 163-173. Citaten uit C. CAFIERO, *Anarchie et communisme*, 1899, 5. Voor het eerste citaat zie ook K. MARX, *Kritik des Gothaer Programms*, in *Marx-Engels-Werke*, XIX, 21: 'Jeder nach seinen Fähigkeiten, jedem nach seinen Bedürfnissen'.
- (20) H. ARVON, *L'anarchisme*, 13. Ook B.W. Schaper beschouwt het anarchisme als een randverschijnsel van het socialisme. B. SCHAPER, *Anarchisme en socialisme*, in J. BEZEMER e.a., *Anarchisme*, 88-95.
- (21) H. ARVON, *L'anarchisme*, 76; J. MAITRON, *Un "anar", qu'est-ce que c'est ?*, in *M.S.*, 1973, nr 83, 23; J. MAITRON, *Le mouvement*, II, 106-108; J. LOUIS, *Histoire*, 7-12.
- (22) D. GUERIN, *L'anarchisme*, 15; J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 19; R. DE JONG, *Ontstaan*, 18.
- (23) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 14, verstaat onder beweging: 'l'action collective ou individuelle d'êtres qu'une idéologie déterminée a conduite à se grouper sous les formes les plus variées...'
- (24) R. DE JONG, *Ontstaan*, 22; J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 14. Het Internationaal Werkliedenverbond (1864-1876/1877), soms ook Internationale Arbeidersassociatie (-vereniging) genoemd, beoogde volgens internationalistisch principe het tot stand brengen van een internationaal samenwerkingsverband tussen de arbeiders(-verenigingen) uit diverse landen. Over de Eerste Internationale vond in 1964 te Parijs een internationaal colloquium plaats: E. LABROUSSE e.a., *La Première Internationale. L'institution. L'implantation. Le rayonnement. Paris 16-18 novembre 1964*, (*Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique. Sciences humaines*), Paris, 1968. Zie

daarnaast ook J. BRAUNTHAL, *Geschichte der Internationale*, I, Berlin-Bonn, 1978 (1ste uitg. 1960-1971), 101-200, evenals de bijdragen in de algemene overzichtswerken : G. COLE, *A history of socialist thought*, II, *Marxism and anarchism 1850-1890*, London, 1961, 88-236; A. KRIEGEL, *L'Association Internationale des Travailleurs (1864-1876)*, in J. DROZ e.a., *Histoire générale du socialisme*. I, *Des origines à 1875*, Paris, 1972, 603-634; L. MICHELSSEN, *Geschiedenis van de Europese arbeidersbeweging*, I, Tot 1914, Gent, 1980.

Voor deze en andere aspecten van de anarchistische beweging kunnen uiteraard de klassieke algemene geschiedenissen van het anarchisme à la Woodcock, Joll e.a. nagekeken worden. Om de noten niet te zwaar te belasten duiden we verder niet stelselmatig de betreffende bladzijden in voorgenoemde werken aan, maar beperken we ons telkens tot het weergeven van onze belangrijkste informatiebronnen.

- (25) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 15-16.
- (26) Inzake Proudhon en het mutualisme zie in J. BARTIER e.a., *L'actualité de Proudhon. Colloque des 24 et 25 novembre 1965*, (Centre National d'Etude des Problèmes de Sociologie et d'Economie Européennes), Brussel, 1967, de volgende bijdragen : J. BANCAL, *Proudhon : la propriété, la démocratie économique et le fédéralisme mutuelliste*, 17-44; D. GUERIN, *Proudhon et l'autogestion ouvrière*, 67-87; J. BARTIER, *Proudhon et la Belgique*, 169-223. Verder ook D. GUERIN, *Proudhon oui et non*, Mayenne, 1978; waarin ook het hierboven vermelde artikel van Guérin werd opgenomen. Beknopt maar helder zijn de bladzijden die H. ARVON, *L'anarchisme*, 80-84; aan het mutualisme wijdt.
- (27) G. COLE, *A history*, II, 88-133; M. NETTLAU, *Geschichte der Anarchie*, II, *Der Anarchismus von Proudhon zu Kropotkin. Seine historische Entwicklung in den Jahren 1859-1880*, Glashütten, 1972 (1ste uitg. 1927), 80-87; J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 42-49.
- (28) James Guillaume (1844-1916), van Zwitserse afkomst, Frans staatsburger door naturalizatie. Guillaume was een belangrijk man binnen het Bakoeningezinde kamp, in het bijzonder binnen de Fédération jurasienne. Van zijn hand is *L'Internationale. Documents et souvenirs 1864-1878* (1905-1910), dat een zeer belangrijke (pro-anarchistische) bron voor de geschiedenis van de Eerste Internationale vormt. Guillaume bekende zich na de eeuwwende tot het revolutionair-syndikalisme waarin hij de 'wettige' erfgenaam van de Internationale zag. *Guillaume, James*, in *D.B.M.O.F.*, III-13, 13-14.
- (29) Michael Bakoenin (1814-1876), Russisch aristokraat, links-Hegeliaan en actief revolutionair onder meer in 1848 te Praag, evenals in 1849 te Dresden (waar ook Wagner op de barrikaden stond). Van dichtbij overigens betrokken in de ontvoeringsstrijd van de Slavische volkeren. Over Bakoenin zie E. CARR,

Michael Bakoenin, London, 1975 (1ste uitg. 1937), evenals de vele bijdragen van A. Lehning o.a. A. LEHNING, *Bakoenin*, 23-39. Lehning verzorgde ook enkele bloemlezingen uit het werk van Bakoenin zoals M. BAKOENIN, *Over anarchisme, staat en dictatuur*, uitg. A. LEHNING, Amsterdam, 1976. Lehning staat ook in voor de omvangrijke uitgave in verscheidene delen van het verzameld werk van de Russische revolutionair : M. BAKOENIN, *Archives Bakounine*, uitg. A. LEHNING, Leiden, 1961-.

- (30) Commune (18/3/1871-28/5/1871), gemeentelijk revolutionair bewind te Parijs, dat ontstond uit de ontevredenheid van de Parijse bevolking met de voorlopige Franse kapitulatie-regering, geïnstalleerd na de door de Frans-Duitse oorlog bespoedigde ineenstorting van het Tweede Keizerrijk in 1870. Door de Commune werd de gemeentelijke autonomie uitgeroepen, op basis waarvan men de staat federaal moest opbouwen. Frappant bij de organisatie van de Commune was o.a. ook het principe van de permanente afzetbaarheid van de gekozen afgevaardigden. De bloedige onderdrukking van de Commune en de daarop volgende repressie betekenden voor de arbeidersbeweging een zware klap. Een vlug overzicht bij G. COLE, *A history*, I, 134-173. Zie bijvoorbeeld nog : *Colloque universitaire pour la commémoration du centenaire de la Commune de 1871 tenu à Paris les 21, 22 et 23 mai 1971. Actes*, in *M.S.*, nr 79; en J. ROUGERIE e.a., *Jalons pour une histoire de la Commune de Paris*, in *I.R.S.H.*, 1972, XVII-1-2.
- (31) Voor een uitgebreider relaas zie o.a. de referaten A. LEHNING, *La lutte des tendances au sein de la Première Internationale : Marx et Bakounine*, in E. LABROUSSE e.a., *La Première Internationale*, 331-350 (overgenomen in A. LEHNING, *De Buonarroti à Bakounine. Etudes sur le socialisme international*, Paris, 1977, 269-284) en M. MOLNAR, *Quelques remarques à propos de la crise de l'Internationale en 1872*, in E. LABROUSSE e.a., *La Première Internationale*, 427-443. Verder : M. NETTLAU, *Geschichte*, II, 81-295; M. NETTLAU, *Histoire de l'anarchie*, Paris, 1971, 109-132; J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 14-16, 47-66; R. DE JONG, *Ontstaan*, 22-24. Een bloemlezing van teksten rond het grote socialistische schisma biedt Marx/Bakounine : *socialisme autoritaire ou libertaire*, uitg. G. RIBEILL, 2 dln, Paris, 1975. Over deze en andere cruciale momenten uit de geschiedenis van het anarchisme vindt men een keuze van representatieve documenten in *Ni Dieu, ni maître. Anthologie de l'anarchisme*, uitg. D. GUERIN, Paris, 1980.
- (32) Terwijl het anarchisme in andere landen na de Eerste Wereldoorlog bergaf ging, was dit geenszins het geval in Spanje en dan vooral in Catalonië, waar de beweging een zeer grote groei kende. Men schat het aantal leden van de anarcho-syndicalistische vakbond, de Confederación Nacional de Trabajo, op meer dan één miljoen. De beweging was bijzonder actief in de burgeroor-

- log (1936-1939) om daarna nagenoeg volledig uitgeroeid te worden. Zie o.a. J. MAURICE, *L'anarchisme espagnol*, Paris e.a., 1973; C. LORENZO, *Les anarchistes espagnols et le pouvoir 1868-1969*, Paris, 1969; en J. GIELE, *Arbeiderszelfbestuur in Spanje. Een verslag van de kollektivistie in de Catalaanse economie tijdens de Spaanse burgeroorlog 1936-39*, Amsterdam, 1975.
- (33) M. NETTLAU, *Geschichte*, II, 206-227; M. NETTLAU, *Histoire*, 133-145; G. WOODCOCK, *Anarchism*, 239-240; J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 67-75, 79-80; R. DE JONG, *Ontstaan*, 25-28. Over de Belgische Internationale verder meer.
- (34) Carlo Cafiero (1846-1892), belangrijk Italiaans anarchist uit rijke familie, erg actief in de Italiaanse federatie van de anti-autoritaire Internationale. Cafiero was van dichtbij betrokken bij de heroriëntering van de beweging naar het libertair-kommunisme en de propaganda van de daad. Dit laatste bracht hij samen met Malatesta in praktijk in de bezetting (een operette waardig) van enkele dorpen in de streek van Benevento. Tijdens zijn gevangenschap resumeerde hij *Das Kapital* in het Italiaans en bekende zich uiteindelijk tot het marxisme. P. MASINI, *Cafiero, Carlo*, in *D.B.I.*, XVI, 273-279.
- (35) Errico Malatesta (1852-1932) was tot aan zijn dood een gerespekteerd kopman binnen de Italiaanse anarchistische beweging. Samen met Cafiero had hij een belangrijk aandeel in de reeds vermelde koerswijziging naar het libertair-kommunisme en de propaganda van de daad, evenals in de Benevento-bezetting. Zijn brochure *Fra contadini* (1884) luidde een periode van propaganda onder de boeren in. Ofschoon hij niet gekant was tegen de syndikalistische aktie als strijdmiddel en bijvoorbeeld in de (al dan niet antimilitaristische) algemene staking de gedroomde aanzet tot de grote opstand zag, tekende hij echter hardnekkig verzet aan tegen de revolutionair-syndikalistische gelijkstelling van het syndikalisme met de anarchie zelf. Zie o.a. *Errico Malatesta. Leven en ideeën van een Italiaanse anarchist*, uitg. V. RICHARDS, Baarn, 1980.
- Voor wat het Italiaans anarchisme aangaat zie naast enkele Italiaanse publikaties (o.a. door P. Masini) als eerste kennismaking: E. SANTARELLI, *L'anarchisme en Italie*, in *M.S.*, 1973, nr 83, 135-166; G. WOODCOCK, *Anarchism*, 307-334; M. NETTLAU, *Histoire*, 165-174; M. NETTLAU, *Geschichte*, II, 232-234, III. *Anarchisten und Sozialrevolutionäre. Die historische Entwicklung des Anarchismus in den Jahren 1880-1886*, Glashütten, 1972 (1ste uitg. 1931), 81-99, 261-286.
- (36) Over de internationaal vermaarde aardrijkskundige én anarchist Elisée Reclus meer bij de behandeling van het Belgisch anarchisme, in het bijzonder van het intellectueel anarchisme te Brussel.
- (37) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 80-85; M. NETTLAU, *Geschichte*, II, 228-236, 296-311, passim, III, 5-19; M. NETTLAU, *Histoire*, 140-145, passim.
- (38) Althans volgens politiebrouwen; een en ander lijkt wel overeen te stemmen met de feiten uit de volgende jaren. J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 82-83.
- (39) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 75-78, 82-83. Inzake de verdere geschiedenis van de propaganda van de daad zie het volgende hoofdstuk over het Franse anarchisme.
- (40) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 113-115; M. NETTLAU, *Geschichte*, III, 187-231, passim.
- (41) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 85, 141.
- (42) Y. LEQUIN, *Les ouvriers de la région lyonnaise (1848-1914). II. Les intérêts de classe et la république*, Lyon, 1977, 228 e.v., 281 e.v.; J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 129, 133, 139-143.
- (43) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 208-209.
- (44) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 152-154.
- (45) Jean Grave (1854-1939), schoenmaker, later drukker, van arbeidersafkomst. De leidinggevende anarchistische bladen *Le Révolté*, *La Révolte* en *Les Temps Nouveaux* stonden of vielen met zijn persoon. Grave stelde zich zo wat op als de behoever van de libertair-kommunistische orthodoxie en werd overigens wel eens afgeschilderd als de 'paus' van de beweging. De door hem gereedige bladen waren dan ook niet vrij te pleiten van enige doctrinaire toon. Bekend werk van Grave is onder meer *L'Anarchie, son but, ses moyens*. J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 145-146; *Grave, Jean*, in *D.B.M.O.F.*, III-12, 325-326.
- (46) Paul Reclus (1858-1941), ingenieur, leraar. Paul Reclus was de zoon van Elie Reclus, broer van Elisée Reclus. Om een veroordeling in het 'procès des Trente' te ontlopen vluchtte hij in 1894 naar Groot-Brittannië. In 1903 vervoegde hij Elisée Reclus in België, waar hij tot 1914 bleef. *Reclus, Paul*, in *D.B.M.O.F.*, III-15, 19-20.
- Sébastien Faure (1858-1942), ex-jezuïet, was van burgerlijke afkomst en erfgenaam van een tamelijk gespijsd fortuin. Faure leek aanvankelijk in socialistische richting te evolueren, om uiteindelijk toch te kiezen voor de anarchistische beweging waar hij gekend was als veel gevraagd spreker, theoreticus, maar vooral als de grote man achter *Le Libéraire*. Faure zou zich erg actief tonen als dreyfusard. Van zijn hand is o.a. *La douleur universelle. Philosophie libertaire* (1895). *Faure, Sébastien*, in *D.B.M.O.F.*, III-12, 174-176.
- (47) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 183-194.
- (48) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 206-212.
- (49) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 201-202.
- (50) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 212-220.
- Inzake de aanslagen van 1892 tot 1894 en de terroristische propaganda van de daad zie bijvoorbeeld nog *Ravachol et les anarchistes*, uitg. J. MAITRON, Paris, 1964, 39-117; H. ARVON,

- L'anarchisme au XXe siècle*, 106-108; A. CONSTANDSE, *Anarchisme*, 70-88.
- (51) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 228-238.
- (52) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 238-247; *Ravachol et les anarchistes*, 79-117.
- (53) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 247-250.
- (54) G. WOODCOCK, *Anarchism*, 325-326, 329, 438-439; J. JOLL, *The anarchists*, London, 1979, 125-126.
- (55) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 250.
- (56) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 220-224.
- (57) De mogelijkheid bestaat m.a.w. dat Vaillant een provocateur was. J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 236-237.
- Het Panamaschandaal zorgde toen voor aardig wat deining. Ofschoon de hoofdzakelijk Franse maatschappij die de opdracht had gekregen om het Panamakanaal te graven, reeds financieel aan de grond zat, verkreeg zij door omkoping van een groot aantal politici en journalisten toch de wettelijke toestemming om een premielening uit te schrijven. Einde 1889 ging de maatschappij definitief bankroet. Pikant detail was dat de voltallige regering deze zwendel van de zogenaamde Panamistes of Chéquards dekte. Ondanks de in 1892 op gang gebrachte campagne, werd van de meer dan 100 medeplichtige volksvertegenwoordigers slechts één gestraft. De kwestie, die vooral kleine spaarders trof, werkte de opgang van socialisme en anarchisme enerzijds, antisemitisme (gezien de betrokkenheid van Joodse kapitaalkrachten) anderzijds in de hand.
- (58) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 246-247.
- (59) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 257-258.
- (60) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 251-256.
- In het 'procès des Trente' (1894) had men op basis van de 'lois scélérates' Grave, Faure en andere anarchisten voor het gerecht geslept. Zij werden echter allemaal, op een aantal illegalisten na, vrij gesproken.
- De zogenaamde 'lois scélérates' waren uitzonderingswetten ter bestrijding van terrorisme en anarchisme; ze werden gestemd in de jaren 1893-1894. Zij waren gericht tegen de pers, die zelfs niet eens terroristische daden mocht verontschuldigen; verder tegen zgn. organisaties van misdadigers (ook al pleegden zij geen misdaden), waaraan een vrij brede interpretatie werd gegeven; tenslotte ook waren zij gericht tegen ieder die op eender welke manier een daad van 'anarchistische propaganda' stelde.
- (61) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 259-261.
- (62) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 265-269. Wat de koerswending van de anarchisten naar het syndikalisme en hun verdere verhouding met dit syndikalisme aangaat zie nog D. GUERIN, *L'anarchisme*, 85-95; M. NETTLAU, *Histoire*, 245-259. We gebruiken in de volgende bladzijden, naar aloude Belgische traditie, syndikaat als synoniem van vakvereniging, vakbond, ...

- (63) Fernand Pelloutier (1867-1901) was de zoon van een ambtenaar bij de post. Pelloutier was aanvankelijk actief als radikaal republikein, werd vervolgens lid van de guesdistische Parti Ouvrier, waar hij echter opstapte om steeds meer naar een anarchistisch geïnspireerd syndikalisme te evolueren en uiteindelijk sekretaris-generaal van de Fédération des Bourses du Travail te worden. J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 297-300; Pelloutier, Fernand, in *D.B.M.O.F.*, III-14, 231-233; J. JULLIARD, *Fernand Pelloutier et les origines du syndicalisme d'action directe*, in *M.S.*, 1971, nr 75, 3-32.
- (64) Pierre Monatte (1881-1960), korrektor, was afkomstig uit een familie van smeden. Monatte was oorspronkelijk voor het blanquisme gewonnen, maar koos uiteindelijk vrij vlug voor het anarchisme. Zichzelf nog steeds anarchist beschouwend gooide hij zich circa 1902 volop in de syndikale beweging en stichtte o.a. *La Vie Ouvrière*. Na de Eerste Wereldoorlog bekeerde hij zich tijdelijk tot het kommunisme. J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 325; C. CHAMBELLAND, *Monatte, Pierre*, in *D.B.M.O.F.*, III-14, 117.
- (65) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 270.
- (66) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 270-272. Dit artikel F. PELLOUTIER, *L'anarchisme et les syndicats*, in *Les Temps Nouveaux*, 2-8 november 1895, werd ook opgenomen in *Ni Dieu, ni Maître*, III, 69-76.
- (67) Emile Pouget (1860-1931), notariszoon, moest om familiale redenen zijn middelbare studies onderbreken, om magazijnbediende te worden. Pouget ontplooidde als anarchist een indrukwekkende journalistieke activiteit en was spilfiguur van de anarchistische bladen *Le Père Peinard* en *La Sociale*. Pouget was eerder al actief geweest in de vakbeweging. J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 146, 274; C. CHAMBELLAND, *Pouget, Emile*, in *D.B.M.O.F.*, III-14, 299-301; C. DE GOUSTINE, *Pouget. Les matins noirs du syndicalisme*, Paris, 1972, in het bijzonder 75 e.v.
- (68) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 275-279.
- Georges Yvetot (1868-1942), typograaf, was aanvankelijk actief in de koöperatiebeweging. Hij evolueerde o.i.v. Pelloutier in anarchistische zin en volgde dezelfde Pelloutier in 1901 overigens op aan het hoofd van de Fédération des Bourses du Travail; als dusdanig werd hij ook adjunct-sekretaris-generaal van de C.G.T. H. DUBIEF, *Yvetot, Georges*, in *D.B.M.O.F.*, III-15, 345-346.
- (69) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 279-283.
- (70) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 283-294. Zie inzake deze en andere wapenfeiten uit de geschiedenis van de Franse syndikale beweging tot 1914 bovendien E. DOLLEANS, *Histoire du mouvement ouvrier*, II, 1871-1936, Paris, 1939, 13-56, 89-148; *Le syndicalisme révolutionnaire*, uitg. H. DUBIEF, Paris, 1969; J. BRON, *Histoire du mouvement ouvrier français*, II, *La contesta-*

- tion du capitalisme par les travailleurs organisés (1884-1950), Paris, 1970, 53-149.
- Wat het socialistisch spektrum in Frankrijk aangaat : M. REBERIOUX, *Le socialisme français de 1871 à 1914*, in J. DROZ e.a., *Histoire générale*, II. De 1875 à 1918, Paris, 1974, 133-236; L. MI-CHIESEN, *Geschiedenis*, I, 131-145.
- (71) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 294-300.
- (72) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 300-318.
- (73) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 318-323. Zie over dit (revolutio- nair-) syndikalisme naast de reeds vermelde werken ook nog : A. CONSTANDSE, *Grondslagen*, 120-138; A. CONSTANDSE, *Anarchisme van de daad*, Groningen, 1975, 120-125.
- (74) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 323-324.
- (75) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 324-329. De betreffende teksten vindt men in *Ravachol et les anarchistes*, 139-157; *Le syndicalisme révolutionnaire*, 134-142.
- (76) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 329-330.
- (77) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 331-334.
- (78) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 334-338.
- (79) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 338-339.
- (80) Emile Janvion (?-1927), gemeentelijk ambtenaar, anarcho-syn- dikalist, was sterk betrokken bij de antimilitaristische bewe- ging. Zo was hij actief bij de oprichting van de Ligue Antimilita- riste in 1902; aanwezig ook op het Amsterdams antimilitaris- tisch kongres van 1904. Janvion zou uiteindelijk zijn anarchis- me afzweren, antisemiet worden en zich bekennen tot de ex- treem-rechtse Action Française. *Janvion, Emile*, in *D.B.M.O.F.*, III-13, 84-90.
- (81) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 339-340.
- (82) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 340-342.
- (83) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 343.
- (84) Paul Robin (1837-1912), van burgerlijke afkomst, leraar, was aangesloten geweest bij de Eerste Internationale in België en Frankrijk; hij nam er een Bakoenin-gezind standpunt in. In de jaren tachtig en negentig toonde hij zich vooral actief op (expe- rimenteel) opvoedkundig vlak. Daarnaast was hij ook actief als vrijmetselaar. J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 344-345; *Robin, Paul*, in *D.B.M.O.F.*, III-15, 67-70.
- (85) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 345.
- (86) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 345-346.
- (87) Marc Pierrot (1871-1950), zoon van een liberale familie met re- volutionaire traditie, studeerde voor dokter te Parijs. Pierrot die mede aan de wieg van *Les Temps Nouveaux* stond, zou tot aan zijn dood trouw blijven aan het anarchistisch ideaal. *Pierrot, Marc*, in *D.B.M.O.F.*, III-14, 267-268.
- (88) Madeleine Vernet (1878-1949) was als militante anarchiste, naast medewerkster van *Les Temps Nouveaux* en *Le Libéraire*, ook betrokken bij (libertair-) pedagogische experimenten; zo

- zette zij in 1906 onder de veelbetekenende naam L'Avenir So- ciale een 'weeshuis' op. J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 357; *Vernet, Madeleine*, in *D.B.M.O.F.*, III-15, 303-304.
- (89) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 346-349.
- (90) H. ARVON, *L'anarchisme au XXe siècle*, 201-223; A. CON- STANDSE, *Grondslagen*, 76-86; J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 349-351.
- (91) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 351-353.
- (92) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 353-355.
- (93) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 355-360.
- (94) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 368-370. Zie bijvoorbeeld ook : A. CONSTANDSE, *Anarchisme*, 125-127.
- (95) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 370.
- (96) Georges Paraf-Javal (1858-1942), anarchistisch journalist en conferencier, behoorde tot de individualistische groep rond *L'Anarchie*, waarvan Libertad de grote inspirator was. Hij zou echter na verloop van tijd breken met Libertad en als tegenhanger van diens Causeries Populaires de Groupes d'Etudes Scientifiques oprichten. Vanaf 1910 vooral actief als vrij- metselaar. *Paraf-Javal, Georges*, in *D.B.M.O.F.*, III-14, 205-206. Over de individualisten verder meer.
- (97) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 370-371. Over de antimilitaris- tische beweging in Nederland verder meer.
- (98) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 371-372.
- (99) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 372-373.
- (100) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 373-377.
- (101) Miguel Almercyda (1883-1917), pseudoniem van Eugène Vigo, fotograaf, was een tijdlang redaktiesekretaris van *Le Libéraire*. In 1904 was hij aanwezig op het internationaal antimilitaristisch kongres te Amsterdam, waar hij samen met Yvetot het sekretari- aat van de Ligue Antimilitariste (als Franse sekte van de toen opgerichte I.A.M.V.) toegewezen kreeg. In 1912 werd hij lid van de Parti Socialiste. Vanaf 1913 gaf hij *Le Bonnet Rouge* uit, dat na de dood van Jean Jaurès de politiek van de Franse regering steunde en door deze overigens gesubsidieerd werd. In 1916 evolueerde *Le Bonnet Rouge* in een pacifistische richting. Een jaar later werd het dan ook verboden; Almercyda werd gevan- gen gezet 'om redenen van kollaboratie' ... hij overleefde het niet. *Almercyda, Miguel*, in *D.B.M.O.F.*, III-10, 134-136.
- (102) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 377-379.
- Charles Albert, redakteur van *Les Temps Nouveaux*, zou bij het uitbreken van de oorlog spoedig pleiten voor 'nationale verde- diging'. J. MAITRON, *Le mouvement*, II, 12.
- (103) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 382; F. DE JONG EDZ., *Anar- chisme en produktieve associatie*, in J. BEZEMER e.a., *Anar- chisme*, 54-83.
- Robert Owen (1771-1858), industrieel, was een Engels 'uto- pisch' socialist die grote invloed had op de Engelse vakbewe-

- ging, evenals – niet het minst door zijn experimenten terzake (New Harmony e.a.) – op de koloniatiebeweging. Owen was vrij verwant met het anarchisme. Zie o.a. G. COLE, *The life of R. Owen*, London, 1965 (1ste uitg. 1930).
- (104) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 384-405, bespreekt in detail de levensloop van de belangrijkste Franse kolonies.
- (105) Emile Armand (1872-1962), pseudoniem van Ernest Juin, was aanvankelijk actief in het Leger des Heils, maar kwam ca 1895-1896 in contact met de anarchistische beweging. In 1901 stichtte hij het door Tolstoj geïnspireerde, kristen-anarchistische orgaan *L'Ere Nouvelle*. Vervolgens ging hij de individualistische toer op en leidde een tijdje *L'Anarchie*. Armand schreef tal van brochures o.a. over seksualiteit. Hij was daarnaast ook actief in de antimilitaristische beweging. J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 423; A. CONSTANDSE, *Anarchisme*, 103-106; *Armand, E.*, in *D.B.M.O.F.*, III-10, 157-158.
- (106) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 384-407.
- (107) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 407-408.
- (108) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 409-414.
- (109) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 414-420.
- (110) Libertad (1875-1908), pseudoniem van Joseph Albert, was oorspronkelijk medewerker van *Le Libertaire*. Na 1900 zou hij naar voren treden als grote animator van het Parijse individualistische milieu, o.a. door de oprichting van de *Causeries Populaires*. J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 420-422; *Libertad*, in *D.B.M.O.F.*, III-13, 293-294.
- (111) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 420-424, II, 174-183.
- (112) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 423-439; *Ravachol et les anarchistes*, 161-209; J. DE MEUR, *L'anarchisme*, 71-74; A. CONSTANDSE, *Anarchisme*, 106-109.
- (113) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 440-441.
- (114) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 441-443. Over de Nederlanders Domela Nieuwenhuis en Cornelissen zie verder. Meer over de E.S.R.I. n.a.v. de oprichting van de Université Nouvelle.
- (115) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 443-446. De Parti Socialiste kwam in 1905 tot stand na jarenlange verdeeldheid binnen de Franse sociaal-demokratische rangen en was als dusdanig nog vrij heterogeen. Zie over het Amsterdams kongres van 1907 ook nog de hoofdstukken over Nederland en België.
- (116) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 446-451. Eigenlijk waren voor deze federatie twee, bijna identieke, namen in zwang, Fédération Communiste Anarchiste Révolutionnaire (F.C.A.R.) enerzijds, Fédération Communiste Révolutionnaire Anarchiste (F.C.R.A.) anderzijds.
- (117) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 452.
- (118) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 124-130, 141, 452-453, II, 123-135; J. MAITRON en A. DROGUET, *La presse anarchiste de ses origines à nos jours*, in *M.S.*, 1973, nr 83, 9-22.
- (119) J. MAITRON, *Un "anar", qu'est-ce que c'est ?*, in *M.S.*, 1973, nr 83, 23-45; J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 453-455, II, 105-108.
- (120) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 143-146, 463-467.
- (121) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 467-473.
- (122) J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 473-478.
- (123) S. RADIUS, *Francisco Ferrer 1859-1909*, (*De Vrije Gedachte*), z.p., z.d.; A. CONSTANDSE, *Anarchisme : inspiratie tot vrijheid. Essays*, Amsterdam, 1979, 112-121; H. ARVON, *L'anarchisme au XXe siècle*, 201-203.
- (124) Zie in dat verband o.a. J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 136-138, 480-481; maar vooral E. HERBERT, *The artist and social reform in France and Belgium, 1885-1898*, New Haven, 1961; wat België aangaat, zijn in deze studie enkel de Franstalige kunstenaars opgenomen. Verder zijn er nog een aantal belangrijke artikels zoals: J. MONFERIER, *Symbolisme et anarchie*, in *R.H.L.F.*, 1965, LXV-2, 233-238; P. AUBERY, *L'anarchisme des littérateurs au temps du symbolisme*, in *M.S.*, 1969, nr 69, 21-34; M. KNOEK, *Félix Fénéon en het anarchisme in de Franse literatuur*, in *Maatstaf*, 1976, XXIV-8-9, 139-144; E. KUMMER, *Alexander Cohen als anarchist*, in *Maatstaf*, 1976, XXIV-8-9, 123-133. Studie bij uitstek anderzijds over de plaats van de kunst in de anarchistische theorievorming is wel: A. RESZLER, *L'esthétique anarchiste*, Paris, 1973. Vermelden wij ook nog H. ARVON, *L'anarchisme au XXe siècle*, 165-200.
- (125) E. HERBERT, *The artist*, 4-11, 25-34.
- (126) A. RESZLER, *L'esthétique*, 17-25; H. ARVON, *L'anarchisme au XXe siècle*, 171-174; E. HERBERT, *The artist*, 12.
- (127) A. RESZLER, *L'esthétique*, 44-53; E. HERBERT, *The artist*, 13-14; P. AUBERY, *L'anarchisme*, 23.
- De sociaal-artistieke beweging geïnspireerd door de Britten John Ruskin (1819-1900, literator) en William Morris (1834-1896, literator, architect, enz.), de zgn. Arts-and-Craftsbeweging, was op gang gekomen, voornamelijk uit reactie tegen de lelijkheid van het modern leven enerzijds en de onmenselijkheid van de arbeid (onder meer ten gevolge van de mechanisering) anderzijds. In Frankrijk werd beider ideeën goedgevoerd pas ten volle ontdekt door de avant-gardetijdschriften in de jaren negentig. In België was de beweging vroeger en vlugger geïntroduceerd o.i.v. *La Société Nouvelle* en *L'Art Moderne* (over beide bladen verder meer). Volgens Ruskin en Morris was de dekadentie van de toenmalige maatschappij o.a. te wijten aan de verbreking van de oude eenheid der kunsten, die uitmondde in de suprematie van de schone kunsten op de toegepaste kunsten, evenals aan de corruptie van de kunst door commercialisering en kapitalisme. De oplossing moest gezocht worden in de richting van een herintegreerde kunstenaar, die geen onverschilligheid vanwege het publiek zou ondervinden, en een herintegreerde kunst, die zou beantwoorden aan de behoeften van het

dagelijks leven van iedereen (waarbij de toegepaste kunst uiteraard op een hoger peil diende te worden gebracht). Dit alles zou slechts ten volle mogelijk zijn binnen het kader van een nieuwe maatschappij. A. RESZLER, *L'esthétique*, 46, 52; E. HERBERT, *The artist*, 198-201.

- (128) E. HERBERT, *The artist*, 14-16; A. RESZLER, *L'esthétique*, 53-55; H. ARVON, *L'anarchisme au XXe siècle*, 175-176; P. AUBERY, *L'anarchisme*, 23.

- (129) E. HERBERT, *The artist*, 16-20; A. RESZLER, *L'esthétique*, 78-79.

- (130) E. HERBERT, *The artist*, 20-22.

- (131) A. RESZLER, *L'esthétique*, 54-58, 78, passim; H. ARVON, *L'anarchisme au XXe siècle*, 177-179; E. HERBERT, *The artist*, 22-25.

- (132) E. HERBERT, *The artist*, 40-43.

- (133) E. HERBERT, *The artist*, 43-50.

- (134) E. HERBERT, *The artist*, 16, 50-54.

- (135) E. HERBERT, *The artist*, 86-88.

De dekadenten waren een moeilijk te 'begrenzen' groep schrijvers en dichters, voornamelijk te situeren in het Frankrijk van de zgn. fin-de-siècle. Naast de medewerkers van *Le Décadent* (1886-1889) – Paul Verlaine bijvoorbeeld – behoorden daar ook toe Joris-Karl Huysmans en in Engeland Oscar Wilde. 'La décadence' openbaarde zich in hun werk zowel naar vorm als naar inhoud, verder in de door hen aangenomen dandy-levensstijl en het hen overweldigende levensgevoel van spleen; ook in muziek en beeldende kunst trad 'la décadence' op.

- (136) E. HERBERT, *The artist*, 88-99.

Het symbolisme (ca 1885-1898) was een soort extreme romantiek in zijn reactie tegen het materialisme, dat aan de basis lag van het naturalisme, en tegen de objectiviteit, die voorgenoemde richting en de Parnasse in het banier voerden, evenals in zijn beklemtoning ten slotte van een sterk individualisme: men beoogde de individueelste expressie van het individueelste, onuitspreekbare gevoel. Dit hield een volledige vrijheid van vormgeving in met o.a. het vrije vers. Het symbolisme had de bedoeling ideeën en gevoelens uit te drukken door het opwekken d.m.v. symbolen van analoge gevoelens, evenals, in navolging van Wagners eenheid van kunsten, alle zintuigen te raken. Grote 'inspirators' van deze beweging waren Paul Verlaine, Arthur Rimbaud en Stéphane Mallarmé.

- (137) E. HERBERT, *The artist*, 99-102; A. RESZLER, *L'esthétique*, 77-78; H. ARVON, *L'anarchisme au XXe siècle*, 175-176; P. AUBERY, *L'anarchisme*, 22; J. MONFERIER, *Symbolisme*, 235 e.v.; J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 136-137.

- (138) Vermelden wij bijvoorbeeld Paul Adam, Adolphe Retté, Bernard Lazare, Francis Vielé-Griffin, Pierre Quillard en anderen.

- (139) E. HERBERT, *The artist*, 102-104; P. AUBERY, *L'anarchisme*, 23.

- (140) J. MONFERIER, *Symbolisme*, 233-234; E. HERBERT, *The artist*, 104-105.

- (141) Het vrije vers was niet het minst belangrijk element hierbij. Men lapte alle traditionele regels aan de laars en liet de dichtelijke inspiratie de vrije loop; enkel de dichter oordeelde. Dit vrije vers werd de uitdrukking van een algemene wil tot opstand, een soort propaganda van de daad, zowel tegen de maatschappelijke dwang, als tegen de poëtische konventies. Niet voor niets werd het vrije vers door de tegenstanders beschouwd als anarchistisch en antipatriottisch. E. HERBERT, *The artist*, 59-60; J. MONFERIER, *Symbolisme*, 236; A. RESZLER, *L'esthétique*, 77.

- (142) J. MONFERIER, *Symbolisme*, 238; P. AUBERY, *L'anarchisme*, 24.

- (143) J. MONFERIER, *Symbolisme*, 236-237; A. RESZLER, *L'esthétique*, 77.

- (144) P. AUBERY, *L'anarchisme*, 25, 30-31; E. HERBERT, *The artist*, 118-120; A. RESZLER, *L'esthétique*, 76.

- (145) P. AUBERY, *L'anarchisme*, 24; E. HERBERT, *The artist*, 142-143; E. KUMMER, *Alexander Cohen*, 133.

- (146) E. HERBERT, *The artist*, 122-126, 202-208.

- (147) E. HERBERT, *The artist*, 126-131, 134-143.

- (148) E. HERBERT, *The artist*, 131-133.

- (149) E. HERBERT, *The artist*, 30-35, 142-143; P. AUBERY, *L'anarchisme*, 32-34.

Aubery, die overigens de fascinatie die de anarchistische beweging op de symbolisten zou gehad hebben, vooral, in ieder geval in grotere mate dan de andere auteurs, toeschrijft aan de propagandisten van de daad, stelt zich de vraag of de anarchisten zich met de symbolisten niet in een compromitterend gezelschap bevonden. In elk geval volgden weinig intellectuelen of artiesten de anarchisten op hun nieuw syndicalistisch pad, waar 'meer slagen, dan lauweren' te oogsten vielen.

- (150) Het naturalisme was de bijna positivistische uitwerking van de realistische traditie in de roman, waarbij deze nagenoeg tot een analyse met wetenschappelijke pretenties werd. Kenmerkend hierbij was de deterministische visie op mens en samenleving. Toch kon de vervolmaking van de 'experimentele' roman eventueel leiden tot ontwarring van de sociale mechanismen aan de basis van de individuele en kollektieve 'ziekten' en dus ook tot hun heling.

Het neo-realisme was de door de Russische (idealistische) literatuur van toen beïnvloede reactie op het naturalisme met zijn pseudo-wetenschappelijke pretenties – volgens de neo-realisten bloemlezingen van obsceniteiten i.p.v. kunst – zonder dat de neo-realisten echter het principe van levensechtheid, observatie en dokumentatie opgaven. Tegenover de onpersoonlijkheid en 'objectiviteit' van de naturalisten plaatsten de neo-realisten de mogelijkheid tot bewuste uitdrukking van een standpunt, dat zowel traditioneel als sociaal-radikaal kon zijn. Al met al een

- meer gematigde visie op de mogelijkheden van de literatuur om het menselijk leven weer te geven.
- (151) E. HERBERT, *The artist*, 144-148.
- (152) E. HERBERT, *The artist*, 148-151.
- (153) E. HERBERT, *The artist*, 31-33, 151-152.
- (154) E. HERBERT, *The artist*, 152-155.
- (155) E. HERBERT, *The artist*, 155-160.
- (156) E. HERBERT, *The artist*, 160-162.
- (157) E. HERBERT, *The artist*, 162-169.
- (158) E. HERBERT, *The artist*, 173-175.
- (159) E. HERBERT, *The artist*, 175-179.
- (160) Het impressionisme, stroming in de schilderkunst, was ca 1860 voornamelijk in Frankrijk op gang gekomen. De typisch religieuze, mytologische, historische onderwerpen, het naakt werden opgegeven ten voordele van het landschap, de stedelijke midden- en hoge klassen en hun vermaak. Zonder daarom uitgewerkte theorieën te hanteren streefde men net als in het naturalisme ernaar de vluchtige werkelijkheid van de objectieve verschijnselen te vatten, zij het door de nadruk te leggen op kleur en licht, evenals op het belang van het ogenblik. De keuze van het onderwerp, het gebrek aan kritiek op de bourgeoisie en aan wetenschappelijke pretenties onderscheidden hen verder wel van de naturalisten.
- (161) E. HERBERT, *The artist*, 180-182.
- Het post-impressionisme was als reactie op het impressionisme ca 1880 op gang gekomen en als dusdanig vrij heterogeen. Tot de post-impressionisten behoorden zowel vroegere impressionisten (Camille Pissarro, Claude Monet e.a.), als jongeren die naar het voorbeeld van voorgenoemden streefden naar een meer persoonlijke interpretatie van de natuur, ev. op basis van een bewuste theorie die het innerlijke wou doen uitdrukken d.m.v. symbolen. Bij een aantal 'jongeren' leidde dat tot een terugkeer naar het trio lijn, vlak, kleur, al of niet naar het model van primitieve of Egyptische kunst, evenals tot het verwerpen van de westerse traditie van een naturalistische kunst die sterk vasthield aan de visuele werkelijkheid. Tot deze post-impressionistische 'tendens' kunnen we Paul Gauguin en de Pont-Avenegroep, maar ook James Ensor rekenen. Een derde fraktie binnen het post-impressionistisch kamp vormden de neo-impressionisten met als theoreticus Georges Seurat, die de zintuiglijke ervaring van het oog evenmin voldoende vonden en meteen ook het belang van het uitdrukken van de eigen geestelijke waarneming, o.a. door het gebruik van symbolen, beklemtoonden. Ofschoon niet zo verregaand als de twee andere groepen legden ook zij bijzondere nadruk op de verzorgde compositie, de solide vormen, de lijnontrekken.
- (162) E. HERBERT, *The artist*, 182-192; A. RESZLER, *L'esthétique*, 76-78.

- (163) A. RESZLER, *L'esthétique*, 78; E. HERBERT, *The artist*, 192-195.
- (164) E. HERBERT, *The artist*, 195-197.
- (165) E. HERBERT, *The artist*, 198-201.
- Art nouveau, Jugendstil, Modern Style of Liberty Style, artistieke beweging ca 1890-1910, die zich vooral uitte op vlak van de toegepaste kunst. De term Jugendstil was afkomstig van het tijdschrift *Die Jugend* (1896) met zijn typische illustraties. Art Nouveau was de naam van een decoratief etablissement te Parijs. De beweging was sterk beïnvloed door Morris en de door hem geïnspireerde ateliers van kunstnijverheid. Ze was mede ontstaan uit reactie op het telkens weer gebruiken van motieven en vormen uit vroegere perioden, op de zgn. neo-stijlen, waarbij de art nouveau-kunstenaars zelf teruggrepen naar motieven uit de Oosterse kunst of de vroeg-middeleeuwse kunst (Ierland en Vikingen) voor de versiering van aardewerk, sieraden, glas, textiel, enz. Typisch hierbij was het Jugendstil-ornament, dat gewoonlijk bestond uit asymmetrische composities met tweedimensionaal karakter en contouren die beweeglijk van lijn waren. Een duidelijke voorkeur ging uit naar langstelige, dooréengestregelde vormen in sierlijk verglijdende beweging, gestileerde bloemen, vogels, vrouwen. Deze sterk verfijnde kunstrichting manifesteerde zich ook op vlak van boekdrukkunst (Morris) en affiches (Toulouse-Lautrec, Jan Toorop; deze laatste was ook actief als art nouveau-schilder), evenals op vlak van architectuur (Henry van de Velde, Victor Horta, enz.). Zie over het 'engagement' van Henry van de Velde en bepaalde aspecten van het hierboven beschreven bondgenootschap tussen artistieke avant-garde en sociaal-radikalisme ook nog (recent verschenen) L. TIBBE, *Art nouveau en socialisme. Henry van de Velde en de Parti Ouvrier Belge. (Kunsthistorische Schriften 5)* Amsterdam 1981. Schrijfster heeft het angstvallig over 'Parti Ouvrier Belge', ook nog bekend als 'Belgische Werkliedenpartij'.
- (166) De anarchistische beweging in Nederland kende tot nu toe niet het geluk op een dergelijke wetenschappelijke, grondige wijze bestudeerd te zijn als dat met de grote Franse broer het geval was. Het Nederlands anarchisme was nochtans niet onbelangrijk en krijgt dan ook zijn plaats toegemeten in de klassiekers van de geschiedenis van het anarchisme. De studie van A. DE VRANKRIJKER, *Onze anarchisten en utopisten rond 1900*, Bussum, 1972; vormde een eerste aanzet tot de eigenlijke geschiedschrijving van het Nederlands anarchisme vóór 1914, maar putte de 'zaak' hoegenaamd niet uit. Vrijwel het enige exhaustief, gedetailleerd deelonderzoek dat tot nu toe in boekvorm verscheen, vindt men in J. WELCKER, *Heren en arbeiders in de vroege Nederlandse arbeidersbeweging 1870-1914*, Amsterdam, 1978; dat de levensschets van de anarchisten Johan Methöfer en Hendrik Jan van Steenis, evenals het verhaal van

van Eedens Walden bevat. Tal van biografische schetsen van anarchisten zijn te vinden in *Mededelingenblad. Orgaan van de Sociaal-historische Studiekring* (vanaf 1972: *Mededelingenblad. Orgaan van de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de Sociale Geschiedenis*) en zijn erfgenaam *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*. In het *Mededelingenblad N.V.S.G.* verschenen trouwens in eerste instantie de vermelde schetsen van Methöfer en van Steenis. Een belangrijke biografie is uiteraard A. DE JONG, *Domela Nieuwenhuis*, Den Haag, 1972. Van de hand van R. De Jong is het meest systematische en wetenschappelijk verantwoorde overzichtsartikel dat tot nu toe over het Nederlands anarchisme verscheen: R. DE JONG, *Le mouvement libertaire aux Pays-Bas*, in *M.S.*, 1973, nr 83, 167-180. Wij maakten er vaak gebruik van voor dit hoofdstuk. Een bloemlezing met vrij uitgebreide historische inleiding biedt H. RAMAER, *De piramide der tirannie. Anarchisten in Nederland*, Amsterdam, 1973, dat overigens een uitgebreide bibliografie bevat. Andere overzichtsartikelen zijn verder A. CONSTANDSE, *F. Domela Nieuwenhuis en het anarchisme in Nederland*, in F. BOENDERS e.a., *De volle vrijheid*, 115-138; A. CONSTANDSE, *Het anarchisme in de Nederlanden*, in A. CONSTANDSE, *Anarchisme: inspiratie tot vrijheid*, 200-217 (oorspronkelijk in *Ons Erfdeel*, 1979, XXII-3, 361-375); H. RAMAER, *Van Domela tot Provo. Anarchisme in Nederland*, in *Maatstaf*, 1976, XXIV-8-9, 147-156. Over de Eerste Internationale en Nederland, inzonderheid over Den Haag 1872, zie onder meer J. GIELE, *De Eerste Internationale in Nederland. Een onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse arbeidersbeweging van 1869 tot 1876*, Nijmegen, 1973, 168-171, 187 e.v.

- (167) Johan Methöfer (1863-1933) was oorspronkelijk lid van de Sociaal-Democratische Bond en medewerker aan *Recht voor Allen*. Methöfer trok zich echter onder meer o.i.v. de geschriften van Reclus, Kropotkin en van het blad *La Révolte* terug uit de S.D.B. en werd later medewerker en zelfs bezieler van de in 1888 opgerichte *Anarchist*. J. WELCKER, *Heren en arbeiders*, 377-454 (oorspronkelijk in *Mededelingenblad N.V.S.G.*, 1973, nr 43, 2-52). Over zijn rol in Gemeenschappelijk Grondbezit verder meer.
- (168) J. WELCKER, *Heren en arbeiders*, 378-427; R. DE JONG, *Le mouvement*, 169; H. RAMAER, *De piramide*, 16-17. Johann Most (1846-1906), Duitser, boekbinder, socialistisch vertegenwoordiger in de Reichstag, evolueerde tijdens ballingschap te Londen naar een vrij gewelddadig anarchisme, waarop hij uit de Sozialistische Arbeiterpartei Deutschlands werd gestoten. Toch behield hij d.m.v. *Die Freiheit* die hij vanaf 1879 te Londen uitgaf, een belangrijke invloed op Duitse, Oostenrijkse en andere revolutionair-socialisten. In 1882 moest hij uitwijken naar New York, waar hij tot zijn dood in 1906 *Die Freiheit* verder

uitgaf en op die wijze, zeker in het begin, een niet te verwaarlozen stempel op de Amerikaanse libertaire beweging drukte. Een belangrijke biografie over Most is R. ROCKER, *Johann Most. Das Leben eines Rebellen*, Berlin, 1924.

Gustav Landauer (1870-1919), Duits filosoof, literatuurtheoreticus, anarchist van kropotkiniaanse vorming, was een fervent tegenstander van de sociaal-demokratie en het centralistisch kommunisme, ook toen hij volkskommissaris van voorlichting werd in de, nochtans in belangrijke mate kommunistische, Beierse Radenrepubliek van 1919. In hetzelfde jaar werd hij terechtgesteld omwille van zijn aandeel in die Radenrepubliek. Zie bijvoorbeeld F. BOENDERS, *Het ideële anarchisme van Gustav Landauer*, in F. BOENDERS e.a., *De volle vrijheid*, 103-114.

- (169) Ook in Duitsland en Zweden werd een eigenlijke anarchistische beweging geboren uit reactie tegen het reformisme van de sociaal-demokratie. Dit spreekt de 'marxistische' stelling tegen als zou de anarchistische beweging aan de oprichting van de marxistische (sociaal-demokratische) organisaties vooraf gegaan zijn. R. DE JONG, *Le mouvement*, 167.
- F. Domela Nieuwenhuis (1846-1919), geboren uit een welstellende lutheraanse predikantenfamilie van Deense afkomst, was zelf ook predikant, maar verliet de kerk in 1879 om zich volledig aan de socialistische beweging te wijden. In 1910 publiceerde hij zijn mémoires onder de titel *Van christen tot anarchist*. Een grote biografie van Domela is nog altijd niet geschreven, de belangrijkste schets tot nu toe is de reeds vermelde A. DE JONG, *Domela Nieuwenhuis*. Zie ook J. ROMEIN en A. ROMEIN-VER-SCHOOR, *Ferdinand Domela Nieuwenhuis, de apostel der arbeiders (1846-1919)*, in J. ROMEIN en A. ROMEIN-VER-SCHOOR, *Erlaters van onze beschaving*, Amsterdam, 1959, 795-816.
- (170) R. DE JONG, *Le mouvement*, 168-170; A. DE JONG, *Domela Nieuwenhuis*, passim.
- (171) H. RAMAER, *De piramide*, 18-19; R. DE JONG, *Le mouvement*, 170.
- Christiaan Cornelissen (1864-1943), onderwijzer, was aanvankelijk actief in de stemrechtbeweging, maar ging zich in de jaren negentig libertair-kommunist en syndikalist noemen. Uit die tijd ook stamde zijn vertrouwdheid met het economisch denken van Marx. Na 1898 week hij uit naar Frankrijk waar hij een vrij grote activiteit ontplooidde binnen de syndikale beweging, en had zeker na 1908 nog weinig invloed op het Nederlands syndikalisme. Cornelissen was eveneens betrokken bij nogal wat libertaire organisatorische initiatieven. Hij schreef o.a. *En marche vers la société nouvelle. Principes - tendances - tactique de la lutte des classes* (1900) dat in het Nederlands vertaald werd. A. LEHNING, *Cornelissen, Christiaan*, in *Mededelingen-*

- blad S.H.S., 1955, nr 6, 6-11; H. WEDMAN, *Christiaan Cornelisen, syndicalist*, in *Maatstaf*, 1976, XXIV-8-9, 112-122.
- (172) R. DE JONG, *Le mouvement*, 170-171; H. RAMAER, *De piramide*, 19-20.
- (173) R. DE JONG, *Le mouvement*, 171-172; A. DE JONG, *De spoorwegstaking van 1903*, Heemstede, 1953 (heruitgegeven door Anarchistische Uitgaven); A. RUETER, *De spoorwegstaking van 1903. Een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland*, Leiden, 1935 (heruitgegeven door Sun Reprint).
- (174) R. DE JONG, *Le mouvement*, 172; H. RAMAER, *De piramide*, 20.
- (175) R. DE JONG, *Le mouvement*, 172; H. RAMAER, *De piramide*, 20-21; A. DE JONG, *Domela Nieuwenhuis*, 55 e.v.
- (176) R. DE JONG, *Le mouvement*, 173; H. RAMAER, *De piramide*, 21-22; A. LEHNING, *Cornelissen, Christiaan*, 7-8.
- (177) R. DE JONG, *Le mouvement*, 172-173.
- (178) Leo Tolstoj (1828-1910), Russisch schrijver van adellijke afkomst, die eveneens publiceerde op religieus, filosofisch en pedagogisch vlak. Een belangrijk keerpunt in zijn leven was het ogenblik waarop hij een hernieuwd kristendom met de nadruk op naastenliefde en eenvoud ging prediken, wat hem ook bracht tot de veroordeling, net als de anarchisten, van de economische, sociale, politieke en kerkelijke structuren, evenals van de kunstvormen die daaruit voortvloeien. Tolstoj onderscheidde zich anderzijds echter van de anarchisten door het beklemtonen van kristelijk geïnspireerde principes als liefde, lijdzaamheid, deemoed en vergeving. Zie over Tolstoj als 'anarchist' o.a. G. WOODCOCK, *Anarchism*, 207-219; H. ARVON, *L'anarchie au XXe siècle*, 136-140; A. CONSTANDSE, *Anarchism*, 114-117.
- (179) Felix Ortt was een burgerlijk ingenieur verbonden aan de Rijkswaterstaat. Oorspronkelijk protestant, werd hij ca 1896 kristen anarchist. Van zijn hand is o.a. *Christelijk anarchisme* (1898).
- (180) R. JANS, *Tolstoj in Nederland*, Bussum, 1952, 76-10; F. BECKER en J. FRIESWIJK, *Bedrijven in eigen beheer. Kolonies en produktieve associaties in Nederland, 1901-1958*, Nijmegen, 1976, 36-38; A. DE VRANKRIJKER, *Onze anarchisten*, 97-101, 108-110; R. DE JONG, *Le mouvement*, 173-17; H. RAMAER, *De piramide*, 23-25.
- (181) J. WELCKER, *Heren en arbeiders*, 485-553 (oorspronkelijk in F. BECKER en J. FRIESWIJK, *Bedrijven*, 56-99); A. DE VRANKRIJKER, *Onze anarchisten*, 111-121.
- (182) F. BECKER en J. FRIESWIJK, *Bedrijven*, 100-114; A. DE VRANKRIJKER, *Onze anarchisten*, 101-108; H. RAMAER, *De piramide*, 26.
Tjerk Luitjes (1867-1946) werd op vrij jonge leeftijd socialist en werkte o.a. mee aan *Recht voor Allen*. Luitjes was één van de grote inspirators van de anarchistische tendens binnen de

- S.D.B. Hoewel geen Tolstojaan, was hij deelnemer aan de kolonie te Blaricum, maar droop er spoedig vol kritiek af, om mettertijd een welgesteld betonhandelaar te worden. Van zijn hand is *Theorie en praktijk van binnenlandse kolonisatie* (1902). P.J. MEERTENS, *Luitjes, Tjerk*, in *Mededelingenblad, S.H.S.*, 1959, nr 15, 6-8.
- (183) Zie onder meer F. BECKER en J. FRIESWIJK, *Bedrijven*, 136 e.v.; J. WELCKER, *Heren en arbeiders*, 436-454; A. DE VRANKRIJKER, *Onze anarchisten*, 122-133; F. DE JONG EDZ., *Anarchisme en produktieve associatie*, 54-83; H. RAMAER, *De piramide*, 28-30; R. DE JONG, *Le mouvement*, 174.
- (184) N.J.C. Schermerhorn (1866-1956), Nederlands dominee, vrije socialist en strijdmakker van Domela, van wie hij aangetrouwde familie was, was een belangrijk gangmaker van de Nederlandse antimilitaristische beweging en in het bijzonder redakteur van *De Wapens Neder.* R. DE JONG, *Le mouvement*, 174-175; H. RAMAER, *De piramide*, 22-23, 30-33; A. DE JONG, *Domela Nieuwenhuis*, 63-68.
- (185) R. DE JONG, *Le mouvement*, 175-176; H. RAMAER, *De piramide*, 20-22, 31; A. DE JONG, *Domela Nieuwenhuis*, 69-71.
- (186) R. DE JONG, *Le mouvement*, 176.
- (187) Als vrij gezaghebbend theoreticus binnen de toenmalige socialistische beweging, zowel op nationaal, als op internationaal vlak, kon de Belg César De Paepe (1841-1890) zowat doorgaan voor het prototype van de verzoenende, eklektische Belgische socialist die bepaalde periodes eerder 'anarchistisch', andere periodes eerder 'marxistisch' dacht. Globaal genomen werd zijn denken gekenmerkt door een evolutie van proudhonisme over een eigen Belgisch getint (door Belgische rationeel-socialisten als Colins en Louis de Potter beïnvloed) anti-autoritair kollektivisme naar een sociaal-demokratische overtuiging, waarbinnen aan de politieke strijd een belangrijke plaats werd toegekend. De Paepe was in 1877 medestichter van de Brabantse Socialistische Partij, die zich in 1879 aansloot bij de oprichting van de Belgische Socialistische Partij; medestichter tenslotte van de Belgische Werkliedenpartij in 1885. Zie onder meer *Entre Marx & Bakounine: César De Paepe. Correspondance*, uitg. B. DANDOIS, Paris, 1974; M. OUKHOW, *Het anarchisme in België*, in F. BOENDERS e.a., *De volle vrijheid*, 141-168.
- (188) Meer gedetailleerde informatie bij D. DE WEERDT, *De Belgische socialistische arbeidersbeweging op zoek naar een eigen vorm 1872-1880*, Antwerpen, 1972; J. DHONDT en C. OUKHOW, *La Première Internationale en Belgique*, in E. LABROUSE e.a., *La Première Internationale*, 151-168; H. WOUTERS, *Documenten betreffende de geschiedenis der arbeidersbeweging ten tijde van de 1e Internationale (1866-1880)*, (I.C.H.G. Bijdragen 60), 3 dln, Leuven-Paris, 1970-1971; C. OUKHOW, *Documents relatifs à l'histoire de la Première Internationale en Wallo-*

- nie. (I.C.H.G. Bijdragen 47), Leuven-Paris, 1967, V-LII; K. VAN ISACKER, *De Internationale te Antwerpen 1867-1877*, Antwerpen, 1964; J. BARTIER, *Proudhon*, 169-223; M. OUKHOW, *Het anarchisme*, 141-168; M. NETTLAU, *Geschiede*, II, 126-134, passim; J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 71-72, 74-75, 79-80. Meer algemeen: J. DHONDT, *De socialistische beweging 1856-1875*, in J. DHONDT e.a., *Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België*, Antwerpen, 1960, 238-246; D. DE WEERDT, *De moeizame oprichting van de B.W.P. 1876-1885*, in J. DHONDT e.a., *Geschiedenis*, 309-312; D. DE WEERDT, *Arbeidersbeweging 1873-1914*, in J. VAN HOUTTE e.a., A.G.N., XIII, Haarlem, 1978, 58-61.
- (189) A. SCHANER, *Contribution à l'histoire du mouvement anarchiste en Belgique de 1880 à 1894*, licentiaatsverhandeling, Brussel, 1965; A. MOMMEN, *De Belgische Werkliedenpartij. Ontstaan en ontwikkeling van het reformistisch socialisme (1880-1914)*, Gent, 1980, 19-21, passim; H. WOUTERS, *Documenten*, II, passim, III, passim; M. NETTLAU, *Bibliographie de l'anarchie*, New York, 1968 (1ste uitg. 1897), 115. Over het algemeen meer- en enkelvoudig stemrecht meer bij de behandeling van het Mechels anarchisme. Belangrijke informatie over het Belgisch anarchisme (1885-1914) vindt men bovendien in het jammer genoeg onuitgegeven vervolg van Nettlaus *Geschiede der Anarchie*, dat te Amsterdam in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis berust: M. NETTLAU, *Geschiede der Anarchie 1895-1914*, I, manuscript, I.I.S.G., 232-245.
- (190) A. SCHANER, *Contribution*, 106, passim; M. NETTLAU, *Histoire*, 216; J. LOUIS, *Histoire du mouvement anarchiste liégeois (1887-1914)*, licentiaatsverhandeling, Liège, 1975, 86, 176, passim. Voor de volgende bladzijden gingen we bijna uitsluitend te rade bij deze voortreffelijke studie van Louis.
- (191) R. VAN SANTBERGEN, *Une bourrasque sociale. Liège 1886. (Commission communale de l'histoire de l'ancien pays de Liège. Documents et mémoires IX)*, Liège, 1969.
- (192) Jules Moineau (1860-?) was van kleinburgerlijke afkomst. Als leerling aan de militaire school, verliet hij deze in 1886 'om niet op het volk te moeten schieten'. Hij evolueerde vervolgens van republikein over kollektivist tot anarchist en ondernam onder meer een kolonizatiepoging in Brazilië. Bij zijn terugkomst was hij handelsreiziger en bediende. Jules Moineau was een geregeld spreker op anarchistische meetings en ondertekenaar van menig manifest van de Luikse anarchisten. Na zijn vrijlating in 1901 was hij libertair boekhandelaar. Moineau speelde geen grote rol als organizer of theoreticus, maar was vooral belangrijk als martelaar die mettertijd op nogal wat sympathie onder het volk kon rekenen. J. LOUIS, *Histoire*, 13-15, 129-131, passim; J. MOINEAUX, *Lettres d'un forçat, précédées d'une préface et de la plaidoirie de Me Emile Royer prononcée devant la Cour*

d'assises de la province de Liège pour Jules Moineaux, Brussel, 1900. J. Louis houdt het in zijn studie steeds bij Moineau zonder eind-x.

- (193) J. LOUIS, *Histoire*, 135-175, passim.
- (194) J. LOUIS, *Histoire*, 167-172.
- (195) Georges Thonar (Hoei, 1876-?), schuilnaam van Georges Debehoghe, was van kleinburgerlijke familie. Hij militeerde oorspronkelijk als socialist. Zijn invloed binnen de anarchistische beweging in België als (autodidakt) journalist, drukker, spreker en vooral organizer zou van 1896 tot 1903 in stijgende lijn gaan. Thonar was medewerker, later ook koördinator van *Le Réveil des Travailleurs* en richtte in 1903 ook *L'Insurgé* op. Thonar ondernam diverse hardnekkige, maar tevergeefse pogingen om tot een nationale en internationale anarchistische organisatie te komen en lag mede aan de basis van het Amsterdams kongres in 1907. Als Belgisch vertegenwoordiger op internationale kongressen was hij niet altijd even gelukkig in zijn interventies. Hij stelde zich niettemin aan als de paus van het Belgisch anarchisme – zoals Grave in Frankrijk – met gelijkaardige vijandigheid tegen illegalisme en individualisme; aanvankelijk ook identieke reserves tegenover de gelijkschakeling van revolutionair-syndikalisme met anarchisme. Na 1918 ging hij de kommunistische toer op. J. LOUIS, *Histoire*, 15-18.
- (196) J. LOUIS, *Histoire*, 35-46, passim; M. STEINBERG, *A l'origine du communisme belge: l'extrême-gauche révolutionnaire d'avant 1914*, in *Cahiers marxistes*, 1970-1971, III-8, 5-7; A. MOMMEN, *Het Belgisch socialisme. Ontstaan, ontwikkeling en betekenis van het reformisme in de Belgische arbeidersbeweging (1880-1914)*, III. *De triomf van het opportunisme en het reformisme 1899-1914*, onuitgegeven doktoraatsverhandeling, Brussel, 1976, 123.
- (197) J. LOUIS, *Histoire*, 25-34.
- (198) Lucien Hénault, dokter en dus één van de weinige intellectuelen binnen de Luikse anarchistische beweging. Hénault, grote kracht achter *Le Réveil des Travailleurs*, voerde tot zijn uitsluiting begin 1902 door de 'sociaal-demokratische' fractie de anarchistische oppositie aan binnen de Luikse B.W.P. Na deze 'zuivering' inspireerde hij nog gedurende een jaar de anarchistische propaganda om einde 1902 de beslissing te nemen naar Brazilië te vertrekken. J. LOUIS, *Histoire*, 19, 81, passim; M. NETTLAU, *Histoire*, 216; V. SERWY, *La coopération en Belgique*, IV, Brussel, 1952, 170.
- (199) J. LOUIS, *Histoire*, 69-89; M. NETTLAU, *Bibliographie*, 114.
- (200) J. LOUIS, *Histoire*, 89-103.
- (201) Max Borgueil (1877-1932), schuilnaam van Georges Rens. Naast poëzie en proza schreef Rens ook artikels in de Belgische anarchistische pers, evenals enkele brochures: *L'heureuse anarchie, Magnicide et anarchisme*, enz. E. DE SEYN, *Diction-*

- naire biographique des sciences, des lettres et des arts en Belgique*, Brussel, II, 859.
- (202) M. STEINBERG, *A l'origine*, 5, 7-9; J. LOUIS, *Histoire*, 47-51, passim; A. MOMMEN, *Het Belgisch socialisme*, III, 66-67, 124-127.
- (203) Emile Chapelier, ex-mijnwerker en autodidakt, belangrijk Belgisch anarchistisch redenaar en schrijver, was in de eerste plaats gekend als de promotor van de kolonie L'Expérience (1906-1908), waarover verder meer. Als anarchist was hij ook actief in de neo-malthusianistische en esperantobeweging, dit laatste o.a. als verslaggever op het internationaal anarchistisch kongres van 1907 te Amsterdam. Chapelier vervoegde ca 1908-1909 de socialistische rangen, waar hij als aktieveling binnen de Brusselse socialistische bediendenvakbond (Syndicat des Employés Socialistes) mee de linkse revolutionair-syndikalistische oppositie hielp verzorgen. M. STEINBERG, *A l'origine*, 16; J. LOUIS, *Histoire*, 21; J. DE MEUR, *L'anarchisme*, 53-60; A. MOMMEN, *Het Belgisch socialisme*, III, 122, 194; M. NETTLAU, *Geschichte der Anarchie 1895-1914*, I, manuskript, I.I.S.G., 243-244.
- (204) Henri Fuss-Amoré, telg uit de liberale bourgeoisie, moest in 1903 om 'economische' redenen zijn ingenieursstudies aan de Luikse universiteit staken. Fuss evolueerde als aktivist binnen liberale studentenmilieus over het rationalisme naar het anarchisme om zich uiteindelijk 'op te werken' als de organizator en 'ideoloog' van het revolutionair-syndikalisme in België. M. STEINBERG, *A l'origine*, 9, passim; A. MOMMEN, *Het Belgisch socialisme*, III, 125-126.
- (205) M. STEINBERG, *A l'origine*, 9-11; A. MOMMEN, *Het Belgisch socialisme*, III, 127-129.
- (206) M. STEINBERG, *A l'origine*, 11-13. Victor Serge (1890-1947), schuilnaam van Victor-Napoléon Kibaltchiche, geboren te Brussel, was een zoon van Russische émigrés. Victor Serge militeerde aanvankelijk binnen de Brusselse Socialistische Jonge Wacht, maar zou vrij vlug voor de anarchistische beweging kiezen en o.a. de kolonie L'Expérience van Chapelier frekwenteren. Ca 1908 week 'Le Rétif' (zo noemde hij zich toen) uit naar Parijs, waar hij van zich liet horen in de individualistische milieus rond *L'Anarchie* en in 1913 zonder veel grond veroordeeld werd als medeplichtige van Bonnot tot 5 jaar cel en 5 jaar verbanning. In 1919 vertrok hij naar 'bolsjevistisch Rusland' om als ambtenaar zijn steentje bij te dragen tot de revolutie. Als aanhanger van Trotski werd hij in 1933 vastgezet en in 1936 vrijgelaten na een internationale campagne. Onder de naam Victor Serge die uit z'n Russische periode stamt, publiceerde hij heel wat literair werk. J. MAITRON, *De Kibaltchiche à Victor Serge. Le Rétif (1909-1919)*, in *M.S.*, 1964, nr 47, 45-79; J. DE MEUR, *L'anarchisme*, 74-77, passim. Ook Jean De Boe (1889-1974) militeerde oorspronkelijk binnen de Brusselse S.J.W. om vervolgens te gaan aanleunen bij L'Expérience. In 1913 'gemakkelijkshalve' veroordeeld tot 10 jaar banno en 10 jaar verbanning, beide in Frans-Guyana, waar hij echter kon ontsnappen. Vanaf de jaren twintig actief in de syndikale beweging der typografen, werd hij na de Tweede Wereldoorlog voorzitter van de bij het Algemeen Belgisch Vakverbond geaffilieerde Centrale van de Boek- en Papiernijverheid. Van zijn hand is 1842-1952. *Un siècle de lutttes syndicales* (1952). J. DE MEUR, *L'anarchisme*, 95-116; De Boe, Jean, in *D.B.M.O.F.*, III-11, 321-322.
- (207) M. STEINBERG, *A l'origine*, 13-16.
- (208) M. STEINBERG, *A l'origine*, 14-15; J. LOUIS, *Histoire*, 50-51.
- (209) J. LOUIS, *Histoire*, 52-68, 111-114, 122-124, passim; A. MOMMEN, *Het Belgisch socialisme*, III, 65-66.
- (210) J. LOUIS, *Histoire*, 106-117.
- (211) J. LOUIS, *Histoire*, 118-121.
- (212) L'Expérience fungeerde ook als sekte van de G.C.L. De kolonie zorgde voor de uitgave van *L'Emancipateur*, dat *L'Insurgé* tijdelijk verving als orgaan van de G.C.L. (1906), evenals van *Le Communiste* (1907-1908). J. LOUIS, *Histoire*, 21, 104-195; A. MOMMEN, *Het Belgisch socialisme*, III, 122; M. STEINBERG, *A l'origine*, 7; J. DE MEUR, *L'anarchisme*, 55-57; M. NETTLAU, *Histoire*, 216; M. NETTLAU, *Geschichte der Anarchie 1895-1914*, I, manuskript, I.I.S.G., 244; E. CHAPELIER, *Une colonie communiste*, Stockel-Bois, 1906.
- (213) J. LOUIS, *Histoire*, 124-128.
- (214) J. LOUIS, *Histoire*, 129-134. Edward Joris (1876-1957), op vrij jonge leeftijd sekretaris van de Borgerhoutse afdeling van de B.W.P., was rond 1902 om den brode naar Istanboel gaan wonen. Na zijn vrijlating einde 1907 nam hij de boekhandel 't Kersouwken over van Victor Ressler. Joris zou zich vervolgens een vlaamsgezind socialist in het spoor van Camille Huysmans tonen, om na 1914 naar het socialistisch aktivisme te evolueren. M. SERTYN, *Het socialistisch aktivisme tijdens de Eerste Wereldoorlog*, in *B.T.N.G.*, 1976, VII-1-2, 187-188; H. MOMMAERTS, *Joris, Edward*, in *E.V.B.*, I, 726; H. WIESING, *E. Joris op 20 december 1957 op 82-jarige leeftijd overleden*, in *De Groene Amsterdammer*, 25 jan. 1958, 3, 8; J. MOULAERT, *Ontwaking en de Kapel. Bijdrage tot de geschiedenis van het anarchisme te Antwerpen 1894-1910*, licentiaatsverhandeling, Leuven, 1979, 289, 377-381.
- (215) J. LOUIS, *Histoire*, 7-12.
- (216) J. LOUIS, *Histoire*, 176-179.
- (217) De volgende bladzijden hebben niet de bedoeling een volledig overzicht te brengen van de anarchistische beweging in Vlaanderen. Veeleer beogen ze door middel van één representatieve doorsnede, i.c. de beweging te Mechelen, tot op zekere hoogte vat te krijgen op het historisch fenomeen 'anarchisme in Vlaan-

- deren'. Hierbij moeten we wel voor ogen houden dat Mechelen binnen het Vlaamse anarchisme een eerste-rangrol, vergelijkbaar met de rol van Luik binnen het Waalse anarchisme, speelde. We putten voor dit 'verhaal' over de Mechelse anarchisten in de eerste plaats uit de recent verschenen en erg leesbare kroniek-bloemlezing D. WOUTERS, *De Mechelse anarchisten (1893-1914) in het kader van de opkomst van het socialisme*, z.p., 1981, die zich vooral baseerde op onderzoek.
- (218) Jacques-Paul of Jacobus Bus (1871-?), pseudoniem Jacobus, was een Nederlands stoelmaker. Jacobus Bus was medewerker aan *De Fakkel*, redakteur en administrateur van *De Loteling*, het orgaan van de Mechelse Revolutionnaire Jonge Wacht. Guillaume of Willem Bus (1869-1902), broer van Jacobus, was eveneens stoelmaker. Binnen het Mechels anarchisme was hij vooral actief als spreker op diverse meetings. Zo kende de discussie met de liberaal V. Heymans een schriftelijke neerslag in de brochure *Waarom wij anarchisten zijn en wat wij willen. Openbaar debat tussen W. Bus en de heer V. Heymans, gewezen professor*. (1894). Victor Heymans was voorzitter van de Liberale Voorwacht, aldus D. WOUTERS, *De Mechelse anarchisten*, 85, passim.
- (219) D. WOUTERS, *De Mechelse anarchisten*, 16-17; J. WELCKER, *Heren en arbeiders*, 402, 416. Voor wat de B.W.P. en de stemrechtcampagne betreft zie onder meer A. MOMMEN, *De Belgische Werkliedenpartij*, 88-96; A. LIEBMAN, *Les socialistes belges 1885-1914. La révolte et l'organisation. (Histoire du mouvement ouvrier en Belgique 3)*, Brussel, 1979, 82-110.
- (220) D. WOUTERS, *De Mechelse anarchisten*, 18-20; J. WELCKER, *Heren en arbeiders*, 402.
- (221) D. WOUTERS, *De Mechelse anarchisten*, 20-24; *Wat wij willen*, in *De Fakkel*, I-1, 28 januari 1894, 1-2.
- (222) D. WOUTERS, *De Mechelse anarchisten*, 24-25; *De Loteling*, 1, (januari 1894). D. WOUTERS, *De Mechelse anarchisten*, 27; schat het aantal anarchisten te Mechelen (o.i. te hoog) op een honderdtal.
- (223) D. WOUTERS, *De Mechelse anarchisten*, 28, 38-39. Het boek van Wouters bevat de bijna volledige herdruk van de brochure *Het socialisme verloochend door de socialistische kamerleden in België*. (1896).
- (224) D. WOUTERS, *De Mechelse anarchisten*, 39-52.
- (225) Frans Verbelen (1861-1937), schrijnwerker, was van 1890 tot 1896 voorzitter van de Mechelse B.W.P.-federatie en kandidaat bij diverse verkiezingen. Vroeger reeds (in 1889) sekretaris van de Mechelse Socialistische Vrijdenkersbond en uitgever van zijn blad *Antikrist* (1889-1890). D. WOUTERS, *De Mechelse anarchisten*, 14, passim.
- (226) D. WOUTERS, *De Mechelse anarchisten*, 52-55. *Waarom een blad*, in *Het Vrije Woord*, I-1, oktober 1897, 1.
- (227) D. WOUTERS, *De Mechelse anarchisten*, 55-75; J. MOULAERT, *Ontwaking en de Kapel*, 327-330.
- (228) D. WOUTERS, *De Mechelse anarchisten*, 75-80.
- (229) D. WOUTERS, *De Mechelse anarchisten*, 81-83. Wouters schrijft het sukses van het anarchisme in Mechelen (en komt daarbij in 'marxistisch' vaarwater) toe aan de sterke aanwezigheid van de ambachtelijke meubelnijverheid in het Mechelse. Hij verwijst hierbij naar het feit dat twee leidinggevende figuren Willem en Jaobus Bus stoelmakers waren. Een gedetailleerd onderzoek van de anarchistische aanhang (voor zover dat in de mogelijkheden ligt) dringt zich niettemin op vooraleer men op dat vlak tot resolute konklusies kan komen.
- (230) Kropotkin noteerde onder de noemer literair anarchisme een aantal literaire en ook filosofische, sociologische, economische werken die sterk verbonden waren met de anarchistische beweging; volgens Reszler zou de term intellectueel anarchisme beter beantwoord hebben aan zijn bedoelingen. Nettlau wijdde in zijn *Bibliographie de l'anarchie* overigens een hoofdstuk aan dit door Kropotkin aldus opgevat literair anarchisme, zonder de term evenwel zelf te gebruiken. A. RESZLER, *L'esthétique*, 80-81. Met de term intellectueel anarchisme bedoelen we niet alleen de intellectuele, resp. literaire productie door het anarchisme beïnvloed, maar evenzeer de beïnvloeding van de intellectuele en artistieke milieus als dusdanig.
- (231) Fernand Brouez (1861-1900), vrij gefortuneerd dokter, was de zoon van de Belgische notaris Jules Brouez, die een trouw aanhanger van Colins was en Fernand en zijn broer trouwens in Colins ideeën grootbracht. Als arts had Fernand Brouez ten gevolge van een dissectie een ongeneeslijke ziekte opgedaan. M. NETTLAU, *Geschichte*, manuscript, I.I.S.G., 240-243; F. BROUEZ, *Etudes philosophiques et littéraires*, Brussel, 1901. Jean-Guillaume Colins de Ham (1783-1859), van Belgische afkomst, was een niet onbelangrijk socialistisch 'utopisch' filosoof, die in 1831 de Franse nationaliteit had verkregen. Met name was Colins de voortrekker van een antimaterialistisch socialisme, dat god door de logos, die hij eeuwige rede of eeuwige rechtvaardigheid noemde, verving. Opgebouwd vanuit deze 'absolute' logos werden de 'morele' wetenschappen (moraal, recht, politiek, economie) nu eindelijk tot op het niveau van werkelijke wetenschappelijkheid gehesen. In hun innige samenhang vormden ze een 'wetenschap der wetenschappen', die Colins 'science sociale rationnelle' noemde en van waaruit alle menselijk gedrag kon verklaard worden. Om zowel geestelijk, als materieel pauperisme te lenigen beoogde Colins de toepassing van 'le droit rationnel' (uitdrukking van de eeuwige rede); de kollektivisering van de grond, zij het gekombineerd met het behoud van het principe van de vrije markt; de maximalisering van onderwijs en opvoeding. Op die wijze huldigde hij een

- soort absoluut liberalisme, bevrijd van alle kapitalistische uitwassen, dat met een minimum aan staatstussenkomst (met de bedoeling aan eenieder zoveel mogelijk kansen te geven) de echte vrije concurrentie tussen de individuen, d.w.z. de vrijheid, poogde te bewerkstelligen. Zie over Colins: I. RENS, *Colins de Ham, Jean-Guillaume*, in *B.N.*, XXXVII, 168-190; I. RENS, *Colins, précurseur du collectivisme étatique et du socialisme libéral*, in *Res Publica*, 1965, VII-4, 352-377; I. RENS, *Philosophie colinsienne ou les fondements rationnalistes d'un socialisme d'ordre moral*, in *Res Publica*, 1967, IX, speciaal nummer; I. RENS, *Introduction au socialisme rationnel de Colins*, Neuchâtel, 1968; I. RENS, *Anthologie socialiste colinsienne*, Neuchâtel, 1970. Als eerste kennismaking kan dienen G. COLE, *A history*, II, 57-67; en J. DROZ, *Les débuts du socialisme belge*, in J. DROZ, e.a., *Histoire générale*, I, 536-539. *La Société Nouvelle* zelf tenslotte wacht nog altijd op zijn historiograaf. Zie voorlopig M. NETTLAU, *Geschichte der Anarchie 1895-1914*, I, manuscript I.I.S.G., 240, 243; M. NETTLAU, *Histoire*, 215; M. NETTLAU, *Bibliographie*, 114; over de colinsistische school in het algemeen I. RENS, n.W. OSSIPOW, *Histoire d'une autre socialisme, l'école Colinsienne 1840-1940*, Neufchâtel, 1979.
- (232) *La Société Nouvelle*, 1884-1895, I, dl I, 1-2.
- (233) *A nos lecteurs*, in *La Société Nouvelle*, 1907, XIII, dl I, 5-7.
- (234) W. VAN ROOY, *L'agitation étudiante et la fondation de l'Université Nouvelle en 1894*, in *B.T.N.G.*, 1976, VII-1-2, 199, 209-210; M. NETTLAU, *Geschichte der Anarchie 1895-1914*, I, manuscript I.I.S.G., 238-239; J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 138-139.
- De E.S.R.I. werden in 1893 opgesplitst in een guesdistische ('marxistische') en een anarchistische strekking. Deze laatste behield de naam E.S.R.I. Zie nog J. MAITRON, *Le groupe des Etudiants Socialistes Révolutionnaires Internationalistes de Paris (1892-1902). Contribution à la connaissance des origines du syndicalisme révolutionnaire*, in *M.S.*, 1964, nr 46, 3-26.
- (235) Georges Dwelshauvers (1866-1937), broer van Jacques Mesnil, had als doktor in de wijsbegeerte aan de Université Libre te Brussel zijn studies voortgezet aan de universiteiten van Heidelberg en Leipzig met specialisatie in de experimentele psychologie. Zijn aggregaatstesis was dan ook min of meer deterministisch-positivistisch door Wilhelm Wundt geïnspireerd, wat op het verzet stuitte van de oudere filosoof Guillaume Tiberghien als vertegenwoordiger van de doctrinair-liberalen, die in deze tesis een regelrechte aanval zagen op hun spiritualistische en deïstische denkbeelden en in het algemeen het opkomend tij van progressief-liberalisme, anarchisme en socialisme weinig konden waarderen. Heel wat studentenagitatie leidde uiteindelijk tot de benoeming tot rektor van de progressieve socioloog Hector Denis. W. VAN ROOY, *L'agitation*, 199-210; W. MALGAUD, *Dwelshauvers, Georges*, in *B.N.*, XXXIII, 274-282.
- (236) In juli 1889 werd buiten de fakulteiten, als 'emanatie van de hele universiteit' op basis van een vaag programma een bijzonder onderwijs in de politieke en sociale wetenschappen ingericht. Pas in 1897 werd een meer coherent programma uitgewerkt en werd een aanvang gemaakt met de werkelijke organisatie van de sociologische studies. W. VAN ROOY, *L'agitation*, 202.
- (237) Elisée Reclus (1830-1905), internationaal bekend Frans aardrijkskundige, communard, was lid van Bakoenins Alliance Internationale de la Démocratie Socialiste, evenals van de Fédération jurassienne van de anti-autoritaire Internationale. Reclus was een der belangrijkste theoretici van het libertair-kommunisme zowel in Frankrijk, als op internationaal vlak. Zie bijvoorbeeld Reclus, *Elisée*, in *D.B.M.O.F.*, II-8, 299-301; F. STOCKMANS, *Reclus, Elisée*, in *B.N.*, XXXIV, 671-689. H. DAY, *Elisée Reclus en Belgique. Sa vie, son activité 1894-1905*, Paris-Brussel, 1956; P. RECLUS, *Les frères Elie et Elisée Reclus ou du protestantisme à l'anarchisme*, Paris, 1964; M. FLEMING, *The anarchist way to socialism. Elisée Reclus and the nineteenth century European anarchism*, London, 1979.
- (238) De Université Nouvelle zou nooit rechtspersoonlijkheid verkrijgen en in 1919 vrij geruisloos in de schoot van de oude universiteit verdwijnen; enkel het Institut des Hautes Etudes bleef tot op heden, als navorsingscentrum, verder bestaan. W. VAN ROOY, *L'agitation*, 210 e.v., 234. Zie inzake de Université Nouvelle en Reclus ook nog M. NETTLAU, *Geschichte der Anarchie 1895-1914*, I, manuscript I.I.S.G., 240-241; M. NETTLAU, *Histoire*, 216.
- (239) W. VAN ROOY, *L'agitation*, 235-236.
- (240) W. VAN ROOY, *L'agitation*, 236-239.
- (241) M. NETTLAU, *Geschichte der Anarchie 1895-1914*, I, manuscript I.I.S.G., 241; M. NETTLAU, *Histoire*, 216; J. LOUIS, *Histoire*, 22.
- (242) Jacques Mesnil (1872-1940), pseudoniem van Jacques Dwelshauvers, kunsthistoricus en anarchist. Zijn vader was gemeentesekretaris van de stad Brussel, zijn broer hoogleraar aan de Université Libre. Mesnil zelf studeerde samen met Vermeylen aan het Brusselse ateneum en de Université Libre en was onder meer betrokken in de agitatie rond de promotie van zijn broer (1890-1891). Over Mesnil zie J. LAVALLEYE, *Mesnil, Jean-Jacques*, in *B.N.*, XXXIV, 596-605; M.-N. BONET, *Dwelshauvers, Jean-Jacques*, in *D.B.M.O.F.*, III-12, 135-136; M. NETTLAU, *Geschichte der Anarchie 1895-1914*, I, manuscript I.I.S.G., 238-239, 241-243; M. NETTLAU, *Histoire*, 215-216; J. MAITRON, *Le mouvement*, I, 448, II, 10; W. VAN ROOY, *Jacques Mesnil. Een vergeten Belgisch anarchist. (B.R.T. 3. Woord. Essay 3. 19-10-1976)*, onuitgegeven verslag; M. NETTLAU, *Geschichte*, manuscript, I.I.S.G., 238-239.
- (243) M. NETTLAU, *Geschichte der Anarchie 1895-1914*, I, manuscript I.I.S.G., 238; W. VAN ROOY, *L'agitation*, 199; W. VAN

- ROOY, *Jacques Mesnil*, 3.
- (244) W. VAN ROOY, *Jacques Mesnil*, 3-9.
- (245) M.-N. BONET, *Dwelshauvers, Jean-Jacques*, in *D.B.M.O.F.*, III-12, 135; situeert de verderzetting van zijn studies in 1894 en de kennismaking met Reclus in 1897. Wat de relatie Mesnil-Ontwaking betreft zie J. MOULAERT, *Ontwaking en de Kapel*, 189, 288, 337-338, passim.
- (246) M. NETTLAU, *Geschichte der Anarchie 1895-1914*, I, manuskript, I.I.S.G., 242; J. MESNIL, *Le mouvement anarchiste*, (*Bibliothèque des Temps Nouveaux* 9), Brussel, 1897; was de herwerking van een artikel gepubliceerd in *La Société Nouvelle*, maart en april 1895. Een Nederlandse versie verscheen in de 2de reeks van *Van Nu en Straks*, 1896, nr 3, 4, 5-6, evenals in brochurevorm: J. MESNIL, *De anarchistische beweging*, Antwerpen, 1900.
- (247) J. MESNIL, *Le mouvement*, 5-6, 37-40, 58, 82-85, passim; W. VAN ROOY, *Jacques Mesnil*, 14; J. MOULAERT, *Ontwaking en de Kapel*, 199.
- (248) M.-N. BONET, *Dwelshauvers, Jean-Jacques*, in *D.B.M.O.F.*, III-12, 135; J. MOULAERT, *Ontwaking en de Kapel*, 204-205, 372.
- (249) J. MESNIL, *Le mouvement*, 25, 29-30.
- (250) J. MESNIL, *Le mouvement*, 10-11, 26-27, 78-79; M. NETTLAU, *Geschichte der Anarchie 1895-1914*, I, manuskript I.I.S.G., 242; W. VAN ROOY, *Jacques Mesnil*, 17. Zie verder inzake het 'rythmus'-begrip bij de andere Van Nu en Straksers.
- (251) J. MESNIL, *Le mouvement*, 34-35; W. VAN ROOY, *Jacques Mesnil*, 19-20. J. MOULAERT, *Ontwaking en de Kapel*, 412-415.
- (252) J. MESNIL, *Le mouvement*, 86.
Edward Carpenter (1844-1922), Engels sociaal hervormer en auteur; oorspronkelijk fellow te Cambridge. In 1874 gaf hij dit echter op om docent te worden bij de university-extensionbeweging. Zijn ideeën i.v.m. hervorming van het strafrecht, de plaats van de vrouw, homoseksualiteit hadden een grote invloed op progressieve kringen. Als socialist was hij een volgeling van Morris en dicht betrokken bij de Arts-and-Craftsbeweging. Carpenter was eerder gewonnen voor de hervorming van de maatschappij in de zin van een terugkeer naar 'rural crafts' dan voor een politieke revolutie. Van zijn hand is o.a. *Love's coming-of-Age* (1896) en *The intermediate sex* (1908). C. TSUZUKI, *Edward Carpenter 1849-1929. Prophet of human fellowship*, London e.a., 1980.
- (253) Het loont de moeite nog een vlugge schets te geven van Mesnils 'politieke' lotgevallen na 1914. Tijdens de Eerste Wereldoorlog behoorde Mesnil tot de anarchisten die trouw bleven aan hun internationalisme. In 1918 trad hij toe tot de Parti Socialiste en werd medewerker van *L'Humanité*. Op het kongres van Tours in 1920 behoorde hij tot de meerderheidsgroep, die de Parti Communiste zou vormen. Vooral na Kronstadt (1921)

- nam hij afstand van de 'diktatuur van het proletariaat'. Vanuit *Clarté* leverde hij zware kritiek op de kommunistische *L'Humanité*, waar hij de bons kreeg. Mesnil verwijderde zich stilaan van elke georganizeerde beweging en was enkel nog actief in antifascistische, trotskistische en revolutionair-syndicalistische groepen, evenals bij de verdediging van Victor Serge en andere slachtoffers van het stalinisme.
- (254) Voor het socio-kulturele krachtenveld waarin *Van Nu en Straks* geboren werd, zie naast voorgaande bladzijden over 'anarchisme en kunst', evenals 'intellectueel anarchisme te Brussel': M. HEGENSCHIEDT-HEYMAN, *Leven met een schrijver. Biografie van Alfred Hegenscheidt volgens de mémoires van Madeleine Hegenscheidt-Heyman en met editie van onuitgegeven documenten*, uitg. R. VERVLIET, Antwerpen, 1977, 20-23; J. KUYPERS, *Op ruime banen! De opbloei van onze nieuwere letteren in het Vlaamsche tijdschrift "Van Nu en Straks" (1893-1901)*, Brussel, 1921, 11-14; G. SCHAMELHOUT, *Uit de jaren 1892-1901*, in *Gedenboek A. Vermeylen. Aangeboden aan August Vermeylen ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag 12 mei 1932*, Brugge, 1932, 112-113.; A. VERMEYLEN, *De Vlaamse letteren van Gezelle tot heden*, Amsterdam-Brussel, 1949, 61-62, 64-65; R. LISSENS, *De Vlaamse letterkunde van 1780 tot heden*, Brussel-Amsterdam, 1974, 89-98; H. ELIAS, *Geschiedenis van de Vlaamse gedachte 1780-1914*, IV. *Taalbeweging en cultuurflamingantisme. De groei van het Vlaamse bewustzijn 1883-1914*, Antwerpen, 1971, 47; A. WILLEMSSEN, *De Vlaamse Beweging, I. Van 1830 tot 1914, (Twintig eeuwen Vlaanderen IV)*, Hasselt, 1974, 331-332.
- (255) De Distel (1881-1914), opgericht te Brussel als letterkundig genootschap onder het motto 'Stekelig, niet hekelig'. De Distel was een ietwat burgerlijk-oubollig gezelschap, dat zijn interesse later ook uitbreidde tot andere domeinen van de kunst. Het genootschap was belangrijk als ontmoetingsplaats voor de toenmalige kultuurminnende Vlaamse Brusselaars. Het was vlaamsgezind, ofschoon niet politiek gebonden en zeker niet militant. L. JANSSEUNE, *Distel, De*, in *E.V.B.*, I, 425-426.
- (256) De Westvlamingen legden grosso modo de nadruk op een Vlaamse beweging opgevat als een - meer dan louter taalstrijd omvattende - revaluatie (lieft op eigen kracht) van heel het Vlaamse wezen, de eigen 'aard' in de algemene zin van het woord. Zeker voor Gezelle en Verriest was die Vlaamse aard echter wezenlijk katholiek. Voor het gedachtengoed van *Van Nu en Straks*: M. HEGENSCHIEDT-HEYMAN, *Leven*, XIII-XX; J. KUYPERS, *Op ruime banen*, 24-25, 32-39, 42-45, 53-61; A. VERMEYLEN, *De Vlaamse letteren*, 65-69; F. TOUSSAINT-VAN BOELAERE, *Inleiding tot "Van Nu en Straks"*, in J. MULS e.a., *Van Nu en Straks, (Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde. Reeks X 1)*, Antwerpen, 1944, 28-29; R. VERVLIET, *Van Nu en Straks*, in *E.V.B.*, II, 1724-1725; R. LIS-

- SENS, *De Vlaamse letterkunde*, 98-102; E. SOURIE, "Van Nu en Straks", *historiek en betekenis*, z.p., 1953; H. ELIAS, *Geschiedenis*, IV, 46; A. WILLEMSSEN, *De Vlaamse Beweging*, I, 331-333, 336; A. WESTERLINCK, *De wereldbeschouwing van August Vermeylen*, Antwerpen, z.d., 61-62. Een allesomvattende studie over *Van Nu en Straks* moet eigenlijk nog verschijnen, wel is men begonnen met de uitgave van de briefwisseling van de Van Nu en Straksers: R. BECKERS, L. JANSSEUNE, J.P. LISSENS, W. VAN ROOY, *De wereld van "Van Nu en Straks"*. *Briefwisseling 1890-1901*, (Centrum voor de studie van het Vlaams cultuurleven vanaf het begin van de achttiende eeuw), Antwerpen, 1975-. Voor de identifikatie van de vermelde personen verwijzen we in de eerste plaats naar de *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, 2 dln, Tiel-Utrecht, 1973-1975.
- (257) M. NETTLAU, *Geschiede der Anarchie 1895-1914*, I, manuscript, I.I.S.G., 239; M. NETTLAU, *Histoire*, 215; M. NETTLAU, *Bibliographie*, 115.
Max Nettlau (1865-1944) studeerde o.a. filologie te Leipzig en was een belangrijk Oostenrijks libertair publicist. Niet het minst door zijn hier al meermaals geciteerde monumentale, doch niet beëindigde *Geschiede der Anarchie*, werd hij de historicus bij uitstek van het anarchisme. In 1885 sloot hij zich aan bij de Socialist League te Londen. Hij was een vriend van Kropotkin, Malatesta e.a.. Nettlau legde in de loop van de jaren een enorme bibliotheek en dito archief aan i.v.m. de anarchistische beweging. Deze 'schatten' verhuisden in 1936 samen met hem naar Amsterdam, waar ze in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis terecht kwamen. Zie bijvoorbeeld M. NETTLAU, *Histoire*, 7-17; A. LEHNING, *Necrology of Max Nettlau*, in M. NETTLAU, *Geschiede*, IV. *Ergänzungsband*, Glashütten, 1972, 9-13.
- (258) August Vermeylen (1872-1945), romancier, essayist, criticus, kunsthistoricus en hoogleraar. Vermeylen studeerde als zoon van een welstellend Vlaams aannemer te Brussel aan het ateneum en de Université Libre, waar hij in 1894 tot doctor in de geschiedenis promoveerde. In 1901 werd hij docent kunstgeschiedenis aan dezelfde universiteit; in 1923 hoogleraar aan de Gentse universiteit; van 1930 tot 1933 rektor van diezelfde pas verederlandse universiteit. Vanaf 1921 ook was hij socialistisch gekoöpteerd senator. Voordien was hij actief geweest in de vlaamsgezinde vrijzinnige studentenbeweging. Vermeylen gooide ca 1896 zijn anarchisme overboord – zo ging hij het goed recht van de Vlaamse taalstrijd en de noodzakelijkheid van taalwetten verdedigen – t.v.v. een humanistische, socialistische visie inzake de eis op Vlaams rechtsherstel, zonder eigenlijk strikt nationalistische argumenten te gebruiken. Vermeylen was belangrijk voor de aksentverschuiving binnen de Vlaamse beweging van taalstrijd naar sociaal-ekonomische strijd, maar vooral

voor de humanistische verruiming van het Vlaamse ideaal op kultuurgebied. R. VERVLIEET, *Vermeylen, August*, in *E.V.B.*, II, 1780-1784; A. WESTERLINCK, *De wereldbeschouwing*, passim.

- (259) A. VERMEYLEN, *De kunst in de vrije gemeenschap*, in A. VERMEYLEN, *Verzameld werk*, II. *Verzamelde opstellen I en II. Beschouwingen. Leven en werken van Jonker Jan van der Noot*, Brussel, 1951, 28-43; A. VERMEYLEN, *De Vlaamse letteren*, 65-69; H. ELIAS, *Geschiedenis*, IV, 47-48; J. KUYPERS, *Op ruime banen*, 32, 53; R. LISSENS, *De Vlaamse letterkunde*, 99-100; A. WESTERLINCK, *De wereldbeschouwing*, 39-61.
- (260) A. VERMEYLEN, *Kritiek der Vlaamsche Beweging*, in A. VERMEYLEN, *Verzameld werk*, II, 44.
- (261) A. VERMEYLEN, *Kritiek*, 45-46.
- (262) A. VERMEYLEN, *Kritiek*, 46-48.
- (263) A. VERMEYLEN, *Kritiek*, 48-51.
- (264) A. VERMEYLEN, *Kritiek*, 51-57.
- (265) A. VERMEYLEN, *Kritiek*, 57-59.
- (266) A. VERMEYLEN, *Kritiek*, 59-62.
- (267) A. VERMEYLEN, *Kritiek*, 61-71.
- (268) A. VERMEYLEN, *Kritiek*, 72-82.
- (269) H. ELIAS, *Geschiedenis*, IV, 48-52; J. KUYPERS, *Op ruime banen*, 39-42; R. VERVLIEET, *Vermeylen, August*, 1781-1782, in *E.V.B.*, II, 1780-1784; A. WILLEMSSEN, *De Vlaamse Beweging*, I, 333-335. We baseren ons voor de zoektocht naar de bronnen van Vermeylens *Kritiek* vooral op A. WESTERLINCK, *De wereldbeschouwing*, 51, passim; die geneigd is in de anarchistische belijdenis van Vermeylen een 'crisis van het individualisme', eerder dan een klare sociale boodschap te zien.
- (270) A. WESTERLINCK, *De wereldbeschouwing*, 45-51.
- (271) A. WESTERLINCK, *De wereldbeschouwing*, 52.
- (272) A. WESTERLINCK, *De wereldbeschouwing*, 52-58.
- (273) A. WESTERLINCK, *De wereldbeschouwing*, 59-65, 68-81; G. SCHAMELHOUT, *Uit de jaren 1892-1901*, in *Gedenkboek A. Vermeylen*, 113.
- (274) A. WESTERLINCK, *De wereldbeschouwing*, 65-66.
- (275) A. WESTERLINCK, *De wereldbeschouwing*, 67-68; H. ELIAS, *Geschiedenis*, IV, 52-55.
De eerste expliciete verloochening van het anarchisme door Vermeylen vinden we in *Ontwaking*. Zie ook J. MOULAERT, *Ontwaking en de Kapel*, 203-204.
- (276) Victor Ressler (1877-1955) was op dat ogenblik bediende, maar zou ca 1906 met een eigen drukkerij en boekhandel 't Kersouwen beginnen. In 1894 fungeerde hij als voorzitter van de Vlaamsche Kring. Vanaf 1909 – de tweede reeks van *Ontwaking* stond toen op verdwijnen – was Ressler spilfiguur van het vrijzinnig vlaamsgezind orgaan *De Week* (1909-1912), dat vanaf 1911 een sterk sociaal karakter had. Ressler was daarnaast ook

betrokken bij de oprichting van de Vereniging van Vlaamse Letterkundigen en de Vereniging voor Natuur- en Stedschoon. Na 1910 was hij bovendien lid geworden van de Antwerpse Liberale Volkspartij waarvan hij het trouwens tot voorzitter zou brengen. Van 1918 tot 1920 was hij hoofdredakteur van *De Nieuwe Gazet*. Vanaf 1938 tot 1946 was hij Vlaams liberaal gemeenteraadslid te Antwerpen. Intussen was hij ook nog ondervoorzitter van het Liberaal Vlaams Verbond en vanaf 1936 arrondissementeel sekretaris van de Liberale Partij te Antwerpen geworden. W. VAN ROOY, *Resseler, Victor*, in *E.V.B.*, II, 1325-1326.

- (277) Zie J. MOULAERT, *Ontwaking en de Kapel*. Een eerste kennismaking bij O. DE SMEDT, *De Vlaamsche Bond en zijn voorgangers. Bijdrage tot de geschiedenis van de Vlaamse studentenkringen aan het Koninklijk Atheneum te Antwerpen (1883-1914)*, Antwerpen, 1954, 14; H. ELIAS, *Geschiedenis*, IV, 132.
- (278) Dit alles volgens O. DE SMEDT, *De Vlaamsche Bond*, 35-39; en in zijn spoor ook H. ELIAS, *Geschiedenis*, IV, 135-136.
- (279) H. ELIAS, *Geschiedenis*, IV, 138; A. WILLEMSSEN, *De Vlaamse Beweging*, I, 336.
- (280) M. NETTLAU, *Geschichte der Anarchie 1895-1914*, I, manuscript I.I.S.G., 243.

LITERATUUR

- H. ARVON. *Anarchisme*, in *Encyclopaedia Universalis*, I, 1974, 988-991.
- H. ARVON. *L'anarchisme*. Paris, 1974.
- H. ARVON. *L'anarchisme au XXe siècle*. Paris, 1979.
- P. AUBERY. *L'anarchisme des littérateurs au temps du symbolisme*, in *M.S.*, 1969, nr 69, 21-34.
- P. AVRICH. *Kropotkins ethisch anarchisme*, in F. BOENDERS e.a., *De volle vrijheid*, 41-75.
- M. BAKOENIN. *Over anarchisme, staat en dictatuur*. Uitg. A. LEHNING. Amsterdam, 1976.
- M. BAKOUNINE. *Archives Bakounine*. Uitg. A. LEHNING. Leiden, 1961 -.
- J. BANCAL. *Proudhon : la propriété, la démocratie économique et le fédéralisme mutuelliste*, in J. BARTIER e.a., *L'actualité de Proudhon*, 17-44.
- J. BARTIER. *Proudhon et la Belgique*, in J. BARTIER e.a., *L'actualité de Proudhon*, 169-223.
- J. BARTIER e.a. *L'actualité de Proudhon. Colloque des 24 et 25 novembre 1965. (Centre National d'Etude des Problèmes de Sociologie et d'Economie Européennes)* Brussel, 1967.
- F. BECKER en J. FRIESWIJK. *Bedrijven in eigen beheer. Kolonies en produktieve associaties in Nederland, 1901-1958*. Nijmegen, 1976.
- R. BECKERS, L. JANSSEUNE, J.P. LISSENS, W. VAN ROOY. *De wereld van "Van Nu en Straks". Briefwisseling 1890-1901. (Centrum voor de studie van het Vlaams cultuurleven vanaf het begin van de achttiende eeuw)* Antwerpen, 1975 -.
- J. BEZEMÉR e.a. *Anarchisme, een miskende stroming ?* Amsterdam, 1967.
- H. BOCK. *Bibliographischer Versuch zur Geschichte des Anarchismus und Anarcho-Syndikalismus in Deutschland*, in *Jahrbuch Arbeiterbewegung*, I. Ueber Karl Korsch, Frankfurt a.M., 1973, 299-334.
- F. BOENDERS. *Het ideële anarchisme van Gustav Landauer*, in F. BOENDERS e.a., *De volle vrijheid*, 103-114.
- F. BOENDERS. *Inleiding*, in F. BOENDERS e.a., *De volle vrijheid*, 9-20.
- F. BOENDERS e.a. *De volle vrijheid*. Brussel-Den Haag, 1976.
- J. BRAUNTHAL. *Geschichte der Internationale*. 3 dln. Berlin-Bonn, 1978 (1ste uitg. 1960-1971).
- J. BRON. *Histoire du mouvement ouvrier français*. II. *La contestation du capitalisme par les travailleurs organisés (1884-1950)*. Paris, 1970.
- A. CARLSON. *Anarchism in Germany*. I. *The early movement*. Metuchen N.J., 1972.
- E. CARR. *Michael Bakoenin*. London, 1975 (1ste uitg. 1937).

- J. CARROLL. *Max Stirner*, in F. BOENDERS e.a., *De volle vrijheid*, 77-100.
- G. COLE. *A history of socialist thought*. II. *Marxism and anarchism 1850-1890*. London, 1961.
- G. COLE. *The life of R. Owen*. London, 1965 (1ste uitg. 1930).
- Colloque universitaire pour la commémoration du centenaire de la Commune de 1871 tenu à Paris les 21, 22 et 23 mai 1971*. Actes, in M.S., nr 79.
- A. CONSTANDSE. *Het anarchisme in de Nederlanden*, in *Ons Erfdeel*, 1979, XXII-3, 361-375 (overgenomen in A. CONSTANDSE, *Anarchisme : inspiratie tot vrijheid*).
- A. CONSTANDSE. *Anarchisme : inspiratie tot vrijheid*. Essays. Amsterdam, 1979.
- A. CONSTANDSE. *Anarchisme van de daad*. Groningen, 1975.
- A. CONSTANDSE. *F. Domela Nieuwenhuis en het anarchisme in Nederland*, in F. BOENDERS e.a., *De volle vrijheid*, 115-138.
- A. CONSTANDSE. *Grondslagen van het anarchisme*. Groningen, 1976 (1ste uitg. 1938).
- H. DAY. *Elisée Reclus en Belgique. Sa vie, son activité 1894-1905*. Paris-Brussel, 1956.
- C. DE GOUSTINE. *Pouget. Les matins noirs du syndicalisme*. Paris, 1972.
- A. DE JONG. *Domela Nieuwenhuis*. Den Haag, 1972.
- A. DE JONG. *De spoorwegstaking van 1903*. Heemstede, 1953 (heruitgegeven door Anarchistische Uitgaven).
- R. DE JONG. *Le mouvement libertaire aux Pays-Bas*, in M.S., 1973, nr 83, 167-180.
- R. DE JONG. *Ontstaan, groei en ontwikkeling van het anarchisme*, in J. BEZEMER e.a., *Anarchisme*, 17-53.
- F. DE JONG EDZ. *Anarchisme en produktieve associatie*, in J. BEZEMER e.a., *Anarchisme*, 54-83.
- J. DE MEUR. *L'anarchisme en Belgique ou la contestation permanente*. Essai. Brussel, 1970.
- O. DE SMEDT. *De Vlaamsche Bond en zijn voorgangers. Bijdrage tot de geschiedenis van de Vlaamse studentenkringen aan het Koninklijk Atheneum te Antwerpen (1883-1914)*. Antwerpen, 1954.
- A. DE VRANKRIJKER. *Onze anarchisten en utopisten rond 1900*. Bussum, 1972.
- D. DE WEERDT. *Arbeidersbeweging 1873-1914*, in J. VAN HOUTTE e.a., A.G.N., XIII, Haarlem, 1978, 58-65.
- D. DE WEERDT. *De Belgische socialistische arbeidersbeweging op zoek naar een eigen vorm 1872-1880*. Antwerpen, 1972.
- D. DE WEERDT. *De moeizame oprichting van de B.W.P. 1876-1885*, in J. DHONDT e.a., *Geschiedenis*, 309-312.
- J. DHONDT. *De socialistische beweging 1856-1875*, in J. DHONDT e.a., *Geschiedenis*, 238-246.
- J. DHONDT e.a. *Geschiedenis van de socialistische arbeidersbeweging in België*. Antwerpen, 1960.

- J. DHONDT en C. OUKHOW. *La Première Internationale en Belgique*, in E. LABROUSSE e.a., *La Première Internationale*, 151-168.
- Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français*. Red. J. MAITRON en M. EGROT. I. *De la Révolution Française à la fondation de la Première Internationale*. 3 dln (1-3). II. *La Première Internationale et la Commune*. 6 dln (4-9). III. *De la Commune à la Grande Guerre*. 5 dln (10-15). Paris, 1964-1973.
- E. DOLLEANS. *Histoire du mouvement ouvrier*. II. 1871-1936. Paris, 1939.
- J. DROZ. *Les débuts du socialisme belge*, in J. DROZ e.a., *Histoire générale*, I, 535-543.
- J. DROZ e.a. *Histoire générale du socialisme*. I. *Des origines à 1875*. II. *De 1875 à 1918*. Paris, 1972-1974.
- H. ELIAS. *Geschiedenis van de Vlaamse gedachte 1780-1914*. IV. *Taalbeweging en cultuurflamingantisme. De groei van het Vlaamse bewustzijn 1883-1914*. Antwerpen, 1971.
- Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. 2 dln. Tiel-Utrecht, 1973-1975.
- Entre Marx & Bakounine : César De Paepe. Correspondance*. Uitg. B. DANDOIS. Paris, 1974.
- Ertico Malatesta. Leven en ideeën van een Italiaanse anarchist*. Uitg. V. RICHARDS, Baarn, 1980.
- M. FLEMING. *The anarchist way to socialism. Elisee Reclus and the nineteenth century European anarchism*. London, 1979.
- Gedenkboek A. Vermeylen. Aangeboden aan August Vermeylen ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag 12 mei 1932*. Brugge, 1932.
- J. GIELE. *Arbeiderszelfbestuur in Spanje. Een verslag van de kollektivisatie in de Catalaanse economie tijdens de Spaanse burgeroorlog 1936-1939*. Amsterdam, 1975.
- J. GIELE. *De Eerste Internationale in Nederland. Een onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse arbeidersbeweging van 1869 tot 1876*. Nijmegen, 1973.
- D. GUERIN. *L'anarchisme. De la doctrine à l'action*. Saint-Amand, 1965 (4de druk Nederlandse vertaling 1979).
- D. GUERIN. *Proudhon et l'autogestion ouvrière*, in J. BARTIER e.a., *L'actualité de Proudhon*, 67-87 (overgenomen in D. GUERIN, *Proudhon oui et non*).
- D. GUERIN. *Proudhon oui et non*. Mayenne, 1978.
- G. GURVITCH. *Proudhon. Sa vie, son oeuvre avec un exposé de sa philosophie*. Paris, 1965.
- M. HEGENSCHIEDT-HEYMAN. *Leven met een schrijver. Biografie van Alfred Hegenscheidt volgens de mémoires van Madeleine Hegenscheidt-Heyman en met editie van onuitgegeven documenten*. Uitg. R. VERVLIET. Antwerpen, 1977.
- E. HERBERT. *The artist and social reform in France and Belgium, 1885-1898*. New Haven, 1961.
- R. JANS. *Tolstoj in Nederland*. Bussum, 1952.

- J. JOLL. *The anarchists*. London, 1979.
- J. JULLIARD. *Fernand Pelloutier et les origines du syndicalisme d'action directe*, in M.S., 1971, nr 75, 3-32.
- M. KNOEK. *Félix Fénéon en het anarchisme in de Franse literatuur*, in *Maatstaf*, 1976, XXIV-8-9, 139-144.
- A. KRIEGEL. *L'Association Internationale des Travailleurs (1864-1876)*, in J. DROZ e.a., *Histoire générale*, I, 603-634.
- P. KROPOTKINE. *Oeuvres*. Uitg. M. ZEMLIAK. Paris, 1976.
- E. KUMMER. *Alexander Cohen als anarchist*, in *Maatstaf*, 1976, XXIV-8-9, 123-133.
- J. KUYPERS. *Op ruime banen ! De opbloei van onze nieuwere letteren in het Vlaamsche tijdschrift "Van Nu en Straks" (1893-1901)*. Brussel, 1921.
- E. LABROUSSE e.a. *La Première Internationale. L'Institution. L'implantation. Le rayonnement. Paris 16-18 novembre 1964. (Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique. Sciences humaines)* Paris, 1968.
- A. LEHNING. *Bakoenin*, in F. BOENDERS e.a., *De volle vrijheid*, 23-39.
- A. LEHNING. *Cornelissen, Christiaan*, in *Mededelingenblad S.H.S.*, 1955, nr 6, 6-11.
- A. LEHNING. *De Buonarroti à Bakounine. Etudes sur le socialisme international*. Paris, 1977.
- A. LEHNING. *La lutte des tendances au sein de la Première Internationale : Marx et Bakounine*, in E. LABROUSSE e.a., *La Première Internationale, 391-350* (overgenomen in A. LEHNING, *De Buonarroti à Bakounine*).
- Y. LEQUIN. *Les ouvriers de la région lyonnaise (1848-1914)*. II. *Les intérêts de classe et la république*. Lyon, 1977.
- A. LIEBMAN. *Les socialistes belges 1885-1914. La révolte et l'organisation. (Histoire du mouvement ouvrier en Belgique 3)* Brussel, 1979.
- U. LINSE. *Organisierter Anarchismus im Deutschen Kaiserreich von 1871*. Berlin, 1969.
- R. LISSENS. *De Vlaamse letterkunde van 1780 tot heden*. Brussel-Amsterdam, 1974.
- C. LORENZO. *Les anarchistes espagnols et le pouvoir 1868-1969*. Paris, 1969.
- J. LOUIS. *Histoire du mouvement anarchiste liégeois (1887-1914)*. Licentiaatsverhandeling. Liège, 1975.
- J. MAITRON. *Un "anar", qu'est-ce que c'est ?*, in M.S., 1973, nr 83, 23-45.
- J. MAITRON. *Anarchisme. Bulletin bibliographique*, in M.S., 1969, nr 69, 109-120.
- J. MAITRON. *L'anarchisme français 1945-1965*, in M.S., 1965, nr 50, 97-110.
- J. MAITRON. *Bulletin anarchiste*, in M.S., 1973, nr 83, 73-93.
- J. MAITRON. *Bulletin anarchiste*, in M.S., 1978, nr 104, 95-102.
- J. MAITRON. *Compléments à une bibliographie de l'anarchisme français*, in M.S., 1966, nr 56, 112-120.

- J. MAITRON. *Le groupe des Etudiants Socialistes Révolutionnaires Internationalistes de Paris (1892-1902). Contribution à la connaissance des origines du syndicalisme révolutionnaire*, in M.S., 1964, nr 46, 3-26.
- J. MAITRON. *De Kibaltchiche à Victor Serge. Le rétif (1909-1919)*, in M.S., 1964, nr 47, 45-79.
- J. MAITRON. *Le mouvement anarchiste en France. I. Des origines à 1914. II. De 1914 à nos jours*. Paris, 1975.
- J. MAITRON en A. DROGUET. *La presse anarchiste de ses origines à nos jours*, in M.S., 1973, nr 83, 9-22.
- Marx/Bakounine : socialisme autoritaire ou libertaire*. Uitg. G. RIBEILL. 2 dln. Paris, 1975.
- J. MAURICE. *L'anarchisme espagnol*. Paris e.a., 1973.
- J. MESNIL. *De anarchistische beweging*. Antwerpen, 1900.
- J. MESNIL. *Le mouvement anarchiste. (Bibliothèque des Temps Nouveaux 9)* Brussel, 1897.
- L. MICHELSEN. *Geschiedenis van de Europese arbeidersbeweging. I. Tot 1914*. Gent, 1980.
- M. MOLNAR. *Quelques remarques à propos de la crise de l'Internationale en 1872*, in E. LABROUSSE e.a., *La Première Internationale*, 427-443.
- A. MOMMEN. *Het Belgisch socialisme. Ontstaan, ontwikkeling en betekenis van het reformisme in de Belgische arbeidersbeweging (1880-1914)*. III. *De triomf van het opportunisme en het reformisme 1899-1914*. Onuitgegeven doktoraatsverhandeling. Brussel, 1976.
- A. MOMMEN. *De Belgische Werkliedenpartij. Ontstaan en ontwikkeling van het reformistisch socialisme (1880-1914)*. Gent, 1980.
- J. MONFERIER. *Symbolisme en anarchie*, in R.H.L.F., 1965, LXV-2, 233-238.
- J. MOULAERT. *Ontwaking en de Kapel. Bijdrage tot de geschiedenis van het anarchisme te Antwerpen 1894-1910*. Licentiaatsverhandeling. Leuven, 1979.
- J. MULS e.a. *Van Nu en Straks. (Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde. Reeks X 1)* Antwerpen, 1944.
- M. NETTLAU. *Bibliographie de l'anarchie*. New York, 1968 (1ste uitg. 1897).
- M. NETTLAU. *Geschichte der Anarchie. I. Der Vorfrühlung der Anarchie. Ihre historische Entwicklung von den Anfängen bis zum Jahre 1864. II. Der Anarchismus von Proudhon zu Kropotkin. Seine historische Entwicklung in den Jahren 1859-1880. III. Anarchisten und Sozialrevolutionäre. Die historische Entwicklung des Anarchismus in den Jahren 1880-1886. IV. Ergänzungsband. Glashütten, 1972* (1ste uitg. 1925-1931; de Ergänzungsband dateert van 1972).
- M. NETTLAU. *Histoire de l'anarchie*. Paris, 1971.
- Ni Dieu, ni maître. Anthologie de l'anarchisme*. Uitg. D. GUERIN. Paris, 1980.
- C. OUKHOW. *Documents relatifs à l'histoire de la Première Internationale en Wallonie. (I.C.H.G. Bijdragen 47)* Leuven-Paris, 1967.

- M. OUKHOW. *Het anarchisme in België*, in F. BOENDERS e.a., *De vol-le vrijheid*, 141-168.
- S. RADIUS. *Francisco Ferrer 1859-1909*. (De Vrije Gedachte) Z.p., z.d.
- H. RAMAËR. *De piramide der tirannie. Anarchisten in Nederland*. Amsterdam, 1977.
- H. RAMAËR. *Van Domela tot Provó. Anarchisme in Nederland*, in *Maatstaf*, 1976, XXIV-8-9, 147-156.
- Ravachol et les anarchistes*. Uitg. J. MAITRON. Paris, 1964.
- M. REBERIOUX. *Le socialisme français de 1871 à 1914*, in J. DROZ e.a., *Histoire générale*, II, 133-236.
- P. RECLUS. *Les frères Elie et Elisée Reclus ou du protestantisme à l'anarchisme*. Paris, 1964.
- I. RENS. *Anthologie socialiste colinsienne*. Neuchâtel, 1970.
- I. RENS. *Colins, précurseur du collectivisme étatique et du socialisme libéral*, in *Res Publica*, 1965, VII-4, 352-377.
- I. RENS. *Introduction au socialisme rationnel de Colins*. Neuchâtel, 1968.
- I. RENS. *Philosophie colinsienne ou les fondements rationnalistes d'un socialisme d'ordre moral*, in *Res Publica*, 1967, IX, speciaal nummer.
- I. RENS en W. OSSIPOW. *Histoire d'un autre socialisme, l'école Colinsienne 1840-1940*. Neuchâtel 1979.
- A. RESZLER. *L'esthétique anarchiste*. Paris, 1973.
- R. ROCKER. *Johann Most. Das Leben eines Rebellen*. Berlin, 1924.
- J. ROMEIN en A. ROMEIN-VERSCHOOR. *Ferdinand Domela Nieuwenhuis, de apostel der arbeiders (1846-1919)*; in J. ROMEIN en A. ROMEIN-VERSCHOOR, *Erflaters van onze beschaving*, Amsterdam, 1959, 795-816.
- J. ROUGERIE e.a. *Jalons pour une histoire de la Commune de Paris*, in *I.R.S.H.*, 1972, XVII-1-2.
- A. RUETER. *De spoorwegstakingen van 1903. Een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland*. Leiden, 1935 (heruitgegeven door Sun Reprint).
- G. RUNKLE. *Anarchism, old and new*. New York, 1972.
- E. SANTARELLI. *L'anarchisme en Italie*, in *M.S.*, 1973, nr 83, 135-166.
- A. SCHANER. *Contribution à l'histoire du mouvement anarchiste en Belgique de 1880 à 1894*. Licentiaatsverhandeling. Brussel, 1965.
- B. SCHAPER. *Anarchisme en socialisme*, in J. BEZEMER e.a., *Anarchisme*, 84-111.
- M. SERTYN. *Het socialistisch aktivisme tijdens de Eerste Wereldoorlog*, in *B.T.N.G.*, 1976, VII-1-2, 169-196.
- E. SOURIE. "Van Nu en Straks", *historiek en betekenis*. Z.p., 1953.
- M. STEINBERG. *A l'origine du communisme belge : l'extrême-gauche révolutionnaire d'avant 1914*, in *Cahiers marxistes*, 1970-1971, III-8, 3-34.
- Le syndicalisme révolutionnaire*. Uitg. H. DUBIEF. Paris, 1969.
- L. TIBBE. *Art nouveau en socialisme. Henry van de Velde en de Parti Ouvrier Belge*. (Kunsthistoriese Schriften 5) Amsterdam, 1981.
- C. TSUZUKI. *Edward Carpenter 1849-1929. Prophet of human fellowship*. London e.a., 1980.

- R. VAN DUYN. *De boodschap van een wijze kabouter*. Amsterdam, 1969.
- K. VAN ISACKER. *De Internationale te Antwerpen 1867-1877*. Antwerpen, 1964.
- W. VAN ROOY. *L'agitation étudiante et la fondation de l'Université Nouvelle en 1894*, in *B.T.N.G.*, 1976, VII-1-2, 197-241.
- W. VAN ROOY. *Jacques Mesnil. Een vergeten Belgisch anarchist*. (B.R.T. 3. Woord. Essay 3. 19-10-1976). Onuitgegeven verslag.
- R. VAN SANTBERGEN. *Une bourrasque sociale, Liège 1886*. (Commission communale de l'histoire de l'ancien pays de Liège. Documents et mémoires IX) Liège, 1969.
- A. VERMEYLEN. *Kritiek der Vlaamsche Beweging*, in A. VERMEYLEN, *Verzameld werk. II. Verzamelde opstellen I en II. Beschouwingen. Leven en werken van Jonker van der Noot*. Brussel, 1951, 44-82.
- A. VERMEYLEN. *De kunst in de vrije gemeenschap*, in A. VERMEYLEN, *Verzameld werk*, II, 28-43.
- A. VERMEYLEN. *De Vlaamse letteren van Gezelle tot heden*. Amsterdam-Brussel, 1949.
- H. WEDMAN. *Christiaan Cornelissen, syndicalist*, in *Maatstaf*, 1976, XXIV-8-9, 112-122.
- J. WELCKER. *Heren en arbeiders in de vroege Nederlandse arbeidersbeweging 1870-1914*. Amsterdam, 1978.
- A. WESTERLINCK. *De wereldbeschouwing van August Vermeylen*. Antwerpen, z.d.
- A. WILLEMSSEN. *De Vlaamse Beweging. I. Van 1830 tot 1914*. (Twintig eeuwen Vlaanderen IV) Hasselt, 1974.
- G. WOODCOCK. *Anarchism*, in *Encyclopaedia Britannica Macropaedia*, I, 1978, 808-813.
- G. WOODCOCK. *Anarchism, a history of libertarian ideas and movements*. Harmondsworth, 1963.
- G. WOODCOCK en I. AVAKUMOVIC. *The anarchist prince : a biographical study of Peter Kropotkin*. New York, 1971.
- D. WOUTERS. *De Mechelse anarchisten (1893-1914) in het kader van de opkomst van het socialisme*. Z.p. 1981.
- H. WOUTERS. *Documenten betreffende de geschiedenis der arbeidersbeweging ten tijde van de Ie Internationale (1866-1880)*. (I.C.H.G. Bijdragen 60) 3 dln. Leuven-Paris, 1970-1971.

LIJST VAN DE ILLUSTRATIES

1. Bomaanslag op 12 februari 1894 door Emile Henry in café Terminus van het station St-Lazare te Parijs. *Le Patriote Illustré*, 25 februari 1894.
2. *Le Père Peinard*, 'populair' Frans anarchistisch weekblad. *Le Père Peinard*, 24-31 juli 1892.
3. Bewijsstukken in de zaak Ravachol. *L'Illustration*, 30 april 1892.
4. Lettre au peuple. Affiche met oproep om de verkiezingen te boycotten. Archief K.U. Leuven.
5. L'Art Social wou een sociale, zelfs propagandistische kunst. F. PELLOUTIER, *L'art et la révolte. Conférence faite le 30 mai 1896 Salle du Commerce, 94, rue du Faubourg-du-Temple, à Paris, (Publications du Groupe "L'Art Social")*, Paris, 1896.
6. Steinlen was wel de bekendste van de grafische kunstenaars met anarchistische sympathieën. *La Feuille*, nr 18 (1898).
7. Feestnummer van *De Vrije Socialist*. 'Samengesteld ter herinnering aan de oprichting van *Recht voor Allen*, diene dit blad tot hulde aan Ferdinand Domela Nieuwenhuis, voor zijn arbeid in den dienst van het proletariaat ...' *De Vrije Socialist*, 2 april 1904.
8. Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Foto A.M.V.C.
9. Frederik van Eeden of de wenselijkheid 'het kapitalisme te kolonizeren'. F. VAN EEDEN, *Gemeenschappelijk Grondbezit. Een toelichting voor den arbeider*, Amsterdam, 1903.
10. Christiaan Cornelissen, pionier van het N.A.S. en internationaal een gewaardeerd theoreticus van het revolutionair-syndikalisme. C. CORNELISSEN, *Op weg naar een nieuwe maatschappij. Beginselen en tactiek van den klassenstrijd*, Amsterdam, 1902.
11. Een onafgebroken verschijnende pers, exponent en bewerker van het Luiks anarchistisch reveil na 1900. *L'Insurgé*, 6 juni 1903.
12. In het voetspoor van de Fransen probeerde men ook in België een Confédération Générale du Travail op te zetten. *L'Action Directe*, 30 september 1906.
13. Emile Chapelier was de drijvende kracht achter L'Expérience, anarchistische kolonie te Stokkel. E. CHAPELIER, *Une colonie communiste*, Stokkel, 1906.
14. Mechelen, brandpunt van het anarchisme in Vlaanderen. *De Noodkreet*, 1894, I-3.
15. Elisée Reclus. Foto uit *Ontwaking*, 1905, V (Nieuwe Reeks) -8-9.
16. Jacques Mesnil. Foto A.M.V.C.
17. *Van Nu en Straks*, anarchizerende spreekbuis van de Vlaamse avant-garde. *Van Nu en Straks*, 1896, nr 5-6.
18. De 'Vlaamsche Beweging' door een anarchist bekeken. Met "een woordje vooraf" van de intussen geëvolueerde schrijver. A. VERMEYLEN, *Kritiek der Vlaamsche Beweging*, Bussum, 1905.

19. De anarchistische ontwaking van vlaamsgezinde jongeren. *Ontwaking*, 25 september 1901.
20. Van links naar rechts : Victor Ressler, Fanny Delvaux ('mevrouw Ressler'), Lorenzo Dwelshauvers, Jacques Mesnil (Jean-Jacques Dwelshauvers), Karel Ressler, 'bootjesoverzetter' Clara Koetlitz ('mevrouw Dwelshauvers'). Foto A.M.V.C.

GEBRUIKTE AFKORTINGEN

A.G.N.	Algemene geschiedenis der Nederlanden
A.E.S.	Algemeen enkelvoudig stemrecht
A.M.S.	Algemeen meervoudig stemrecht
A.M.V.C.	Archief en Museum voor het Vlaamse Cultuurleven.
A.S.	Algemeen stemrecht
B.N.	Biographie nationale de Belgique
B.T.N.G.	Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis
B.W.P.	Belgische Werkliedenpartij
C.G.T.	Confédération Générale du Travail
C.L.E.S.	Cercles Libres d'Etudes Sociales
D.B.I.	Dizionario biografico degli Italiani
D.B.M.O.F.	Dictionnaire biographique du mouvement ouvrier français
E.S.R.I.	Etudiants Socialistes Révolutionnaires Internationalistes
E.V.B.	Encyclopedie van de Vlaamse Beweging
G.C.L.	Groupement Communiste Libertaire
G.G.B.	Gemeenschappelijk Grondbezit
I.A.M.V.	Internationale Anti-Militaristische Vereeniging
I.C.H.G.	Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis
I.I.S.G.	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
I.R.S.H.	International Review of Social History
K.U. Leuven	Katholieke Universiteit Leuven
Mededelingenblad S.H.S.	Mededelingenblad. Orgaan van de Sociaal-historische Studiekring
Mededelingenblad N.V.S.G.	Mededelingenblad. Orgaan van de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de Sociale Geschiedenis
M.S.	Le Mouvement Social
N.A.S.	Nationaal Arbeids Secretariaat

N.V.V.	Nederlandsch Verbond van Vakverenigingen
R.H.L.F.	Revue d'Histoire Littéraire de la France
S.D.A.P.	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
S.D.B.	Sociaal-Democratische Bond
S.J.W.	Socialistische Jonge Wacht

REGISTER

- Action Directe, L'* 111, 197, ill.12
- Action Française* 164(80)
- Action Ouvrière, L'* 112
- Adam, Paul 168(138)
- Ajalbert, Jean 79, 80
- Albert, Charles 60, 68, 73, 125, 165(102)
- Albert, Joseph zie Libertad
- Algemeen Belgisch Vakverbond (A.B.V.V.) 179(206)
- Alliance Internationale de la Démocratie Socialiste 28, 183(237)
- Almeryda, Miguel (pseud. van Eugène Vigo) 60, 165(101)
- Amis Philantropes, Les 127
- An-archie* 121
- Anarchie, L'* 43, 44, 52, 58, 60, 63, 68, 69, 165(96), 166(105), 178(206)
- Anarchist* 89, 118, 172(167)
- Anarchistische Internationale (Internationale Libertaire, 1907-1911) 66, 106
- Anseele, Edward 117
- Antwerpsche Diamantbewerkerbond (A.D.B.) 111
- Armand, Emile (pseud. van Ernest Juin) 61, 63, 166(105)
- Art Moderne, L'* 81, 133, 167(127)
- Art Social, L'* 72-73
- Art Social, L'* (kring) 73, 197, ill.5
- Arvon, Henri 18
- Aubery, Pierre 169(149)
- Aurore, L'* 49, 51
- Avant-Garde, L'* 111
- Avenir Social, L'* 165(88)
- Bakoenin, Michael 17, 20, 21, 22, 27, 28, 47, 54, 55, 77, 89, 101, 140, 142, 149, 156(7), 157(15), 158(28), 158(29), 164(84), 183(237)
- Banque du Peuple 26
- Belgische Socialistische Partij 102, 175(187)
- Belgische Werkliedenpartij (B.W.P.) 80, 81, 102, 103, 105, 111, 112, 113, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 128, 133, 145, 146, 152, 171(165), 175(187), 180(219), - Borgerhout 179(214)
- Luik 113, 177(198)
- Mechelen 118, 119, 120, 121, 122, 146, 180(225)
- Boenders, Frans 156(10)
- Bonnet Rouge, Le* 165(101)
- Bonnot, J. 64, 86, 112, 150, 178(206)
- Borgueil, Max (pseud. van Georges Rens) 109, 177(201)
- Brabantse Socialistische Partij 102, 175(187)
- Bresci, Gaetano 37
- Brouez, Fernand 124, 125, 128, 181(231)
- Brouez, Jules 181(231)
- Bulletin de la Fédération jurassienne* 30
- Bus, Jacobus (pseud. Jacobus) 118, 119, 120, 121, 123, 180(218), 181(229)
- Bus, Willem 118, 121, 180(218), 181(229)
- Buyse, Cyriel 134
- Cafiero, Carlo 30, 31, 160(34), 160(35)
- Carnot, Sadi 36, 38
- Carpenter, Edward 131, 184(252)
- Caserio, Santo Jeronimo 36, 37

In dit register werden naast personen ook tijdschriften en 'organisaties' verwerkt. Onder de hoofding 'Kongressen' werden alle kongressen samengebracht. De in vetjes gedrukte cijfers geven telkens de bladzijde(n) aan waar men een korte 'biografische schets' van de persoon, ev. het tijdschrift of de organisatie, in kwestie kan terugvinden.

- Colins de Ham, Jean-Guillaume 124, 175(187), **181-182**(231)
- Combat Social, Le* 112
- Comité de Vigilance 50
- Comité van Verweer 92
- Commune 28, 101, 104, **159**(30)
- Communiste, Le* 112, 179(212)
- Confederación Nacional de Trabajo (C.N.T.) 159(32)
- Confédération Générale du Travail (C.G.T.) 42, 45, 46, 47, 48, 57, 59, 84, 91, 150
- Confédération Générale du Travail de Belgique 109, 111, 197, ill. 12
- Causeries Populaires 165(96), 166(110)
- Centrale van de Boek- en Papier-nijverheid 179(206)
- Cercle des Etudiants Socialistes 126, 129
- Cercle des XX zie Vingt, Les
- Cercles Libres d'Etudes Sociales (C.L.E.S.) 106, 107-108, 114
- Cézanne, Paul 82
- Chapelier, Emile 111, 112, 114, **178**(203), 178(206), 197, ill. 13
- Cladel, Léon 79, 80
- Clarté* 185(253)
- Coalition Révolutionnaire 50
- Confédération Syndicale Belge (C.S.B., 1908) 111
- Confédération Syndicale Belge (C.S.B., 1913) 112
- Conscience, Hendrik 138
- Coq Rouge, Le* 75
- Cornelissen, Christiaan 65, 91, 94, 99, 125, 134, 151, **173**(171), 197, ill. 10
- Crane, Walter 142
- Czolgosz, Leon 37
- Dageraad, De 98
- Darwin, Charles 156(14)
- Debehogne, Georges zie Thonar, Georges
- De Boe, Jean 112, **178-179**(206)
- de Bom, Emmanuel 134, 144
- de Brouckère, Louis 127, 128
- Décadent, Le* 168(135)
- De Greef, Guillaume 127, 128
- De Jong, Rudolf 172(166)
- Delesalle, Paul 41, 68, 73
- Delvaux, Fanny 198, ill. 20
- de Man, Hendrik 145
- Demblon, Célestin 128
- de Meyere, Victor 134
- Denis, Hector 127, 182(235)
- De Paepe, César 101, 102, **175**(187)
- de Potter, Agathon 125
- de Potter, Louis 125, 175(187)
- Descaves, Lucien 79, 80, 81
- Destrée, Jules 125, 128
- de Toulouse-Lautrec, Henri 83, 171(165)
- Distel, De 134, **185**(255)
- Domela Nieuwenhuis, Ferdinand 65, 89, 90, 91, 93, 94, 96, 97, 98, 99, 122, 134, 151, **173**(169), 175(184), 197, ill. 8
- Dreyfus, Alfred 49-51, 69, 77, 85, 87, 144, 150, 152
- Dwelshauvers, Georges 127, **182**(235)
- Dwelshauvers, Lorenzo 198, ill. 20
- Dwelshauvers, Jean-Jacques zie Mesnil, Jacques
- Eekhoud, Georges 79, 80, 81, 125, 128, 133
- Eerste Internationale (Internationaal Werkliedenverbond, I.W.V.; Internationale Arbeidersassociatie, -vereniging) 19, 25-29, 44, 47, 58, 85, 90, 101, 142, 145, 149, 156(7), 157(15), **157**(24), 158(28), 164(84)
- algemene raad 27, 28, 29, 101.
- Belgische federatie 89, 10, 145, 164(84)
- Franse federatie 164(84)
- Frans-Zwitsers federatie (Fédération romande) 28
- Centraal Komitee Genève 28
- Centrale Sektie Genève 28
- Jura-federatie (Fédération jurassienne) 28, 101, 158(28)
- Nederlandse federatie 89
- Elck Wat Wils 143
- Emancipateur, L'* 179(212)
- En Dehors, L'* 75
- Ensor, James 133, 134, 170(161)
- Entretiens Politiques et Littéraires* 75
- Ere Nouvelle, L'* 166(105)
- Etudiant Socialiste, L'* 126, 129
- Etudiants Socialistes Révolutionnaires Internationales (E.S.R.I.) 65, 126, **182**(234)
- Expérience, L'* 114, 178(203), 178(206), 179(206), **179**(212), 197, ill. 13
- Exploité, L'* 112
- Fakkel, De* 119-120, 180(218)
- Faure, Sébastien 35, 42, 49, 50, 52, 67, 69, 72, **161**(46), 162(60)
- Federatie van Sociaal-Anarchisten 94
- Federatie van Vrijheidslievende Communisten 94
- Fédération Amicale des Anarchistes 105
- Fédération Anarchiste 107, 111
- Fédération Communiste Anarchiste 58
- Fédération Communiste Anarchiste Révolutionnaire (F.C.A.R.; Fédération Communiste Révolutionnaire Anarchiste, F.C.R.A.) 58, 66, 166(116)
- Fédération Communiste Révolutionnaire Anarchiste (F.C.R.A.) zie Fédération Communiste Anarchiste Révolutionnaire
- Fédération des Bourses du Travail 44, 45, 163(63), 163(68)
- Fédération des Etudiants Socialistes Belges 126
- Fédération jurassienne zie Eerste Internationale, Internationale van St-Imier
- Fédération Nationale des Syndicats et Groupes Corporatifs de France 44
- Fédération Révolutionnaire 112
- Fédération romande zie Eerste Internationale
- Ferrer, Francisco 69
- Feuerbach, Ludwig 141
- Feuille, La 197, ill. 6
- Freiheit, Die* 172(168)
- Fuss-Amoré, Henri 111, **178**(204)
- Gauguin, Paul 82, 170(161)
- Gemeenschappelijk Grondbezit (G.G.B.; Vereeniging Gemeenschappelijke Grondbezit) 96-97
- Gezelle, Guido 135, 138, 185(256)
- Gorter, Herman 98
- Grave, Jean 35, 41, 42, 50, 64, 65, 67, 68, 71, 72, 80, 82, 125, 142, **161**(45), 162(60), 177(195)
- Groupe Révolutionnaire de Bruxelles 111
- Groupe Socialiste d'Action Directe 112
- Groupement Communiste Libertaire (G.C.L.) 106, 107-108, 112 179(212)
- Groupes d'Etudes Scientifiques 165(96)
- Guérin, Daniel 156(7)
- Guesde, Jules 44
- Guillaume, James 27, 30, **158**(28)
- Hegel, Friedrich 141
- Hegenscheidt, Alfred 128, 134, 135
- Hénault, Lucien 108, **177**(198)
- Henry, Emile 36, 37, 77, 84, 197, ill. 1
- Heymans, Victor 180(218)
- Horta, Victor 171(165)
- Humanité, L'* 184-185(253)

- Internationale Anti-Militaristische Vereeniging (I.A.M.V.) 57, 58, 97, 165(101)
 – Franse afdeling zie Ligue Antimilitariste
 – Nederlandse afdeling 97-98, 99
- Internationale Arbeidersassociatie (-vereniging) zie Eerste Internationale
- Internationale Broederschap 96
- Internationale Liberaire zie Anarchistische Internationale
- Internationale van St-Imier (anarchistische of anti-autoritair Internationale, 1873-1877) 29-30, 31, 32, 33, 44, 101, 102, 145, 149, 158(28), 160(34), 183(237)
 – Belgische federatie 29, 101, 102, 145
 – Italiaanse federatie 29, 30, 160(34)
 – Jura-federatie (Fédération jurassienne) 29, 30, 31, 158(28), 183(237)
 – Spaanse federatie 29, 30
- Jacob, Marius 63
- Jacobus zie Bus, Jacobus
- Huysmans, Camille 179(214)
- Huysmans, Joris-Karl 168(135)
- Ibels, Henri-Gabriel 83
- Institut des Hautes Etudes 128, 183(237)
- Institut Industriel 128
- Insurgé, L'* 106, 108, 111, 177(195), 179(212), 197, ill.11
- Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis 186(257)
- Internationaal Werkliedenverbond (I.W.V.) zie Eerste Internationale
- Internationale zie Anarchistische Internationale
- Eerste Internationale
- Internationale van St-Imier
- Tweede Internationale
- Janson, Paul 118, 127, 128
- Janvion, Emile 50, 164(80)
- Jaurès, Jean 165(101)
- Jeune Belgique, La* 133
- Joll, James 158(24)
- Joris, Edward 115, 179(214)
- Journal du Peuple, Le* 50
- Jugend, Die* 171(165)
- Juin, Ernest zie Armand, Emile
- Kapel 144, 145
- Kersouwken, 't 179(214), 187(276)
- Khnopff, Fernand 133
- Kibaltchiche, Victor-Napoléon zie Serge, Victor
- Koenigstein zie Ravachol
- Koetlitz, Clara 132, 198, ill.20
- Kongressen
 – Eerste Internationale
 3de kongres Brussel 1868→26, 58
 4de kongres Bazel 1869→28
 konferentie Londen 1871→28
 5de kongres Den Haag 1872→28, 29, 89, 101, 142, 149
 – Internationale van St-Imier anti-autoritair kongres St-Imier 1872→29 (6de) kongres Genève 1873→29
 kongres Italiaanse federatie Firenze 1876→30
 (9de) kongres Verviers 1877→30, 102
 – algemeen socialistisch kongres Gent 1877→29, 102
 – internationale 'anarchistische' kongressen
 kongres Jura-federatie La Chaux-de-Fonds 1880→31
 revolutionair kongres Londen 1881→32
 antiparlementair kongres Parijs 1900→50, 65
 antimilitaristisch kongres Amsterdam 1904→56-57, 58, 97, 106, 164(80), 165(101)
 anarchistisch kongres Amsterdam 1907→47, 48
 58, 66, 85, 93, 94, 106, 110
 177(195), 178(203)
 – Tweede Internationale kongres Brussel 1891→97
 kongres Londen 1896→44, 65, 149
 kongres Parijs 1900→65
 – internationaal kongres socialistische studenten Brussel 1891→126
 – internationale neo-malthusianistische kongressen kongres Parijs 1900→52
 kongres Luik 1905→52
 – Frankrijk
 nationaal anarchistisch kongres Parijs 1913→66
 6de kongres Fédération Nationale des Syndicats et Groupes Corporatifs de France Nantes 1894→44
 1ste kongres C.G.T. Limoges 1895→45
 7de kongres C.G.T. Montpellier 1902→45
 8ste kongres C.G.T. Bourges 1904→46
 9de kongres C.G.T. Amiens 1906→45, 46, 48, 84
 kongres Ligue Antimilitariste St-Etienne 1905→57, 58
 – België
 'nationale' anarchistische kongressen kongres Brussel 1897→105
 kongres Luik 1898→105
 kongres Luik 1902 105, 109
 kongres Charleroi 1902 105
 kongres Charleroi 1904 105
 kongres Brussel 1907→106
 nationaal kongres S.J.W. Brussel 1893→119
- Kropotkin, Peter 20, 31, 40, 59, 60, 61, 68, 70, 71, 89, 125, 130, 131, 140, 141, 142, 156(14), 172(167), 181(230), 186(257)
- Landauer, Gustav 89, 146, 173(168)
- Landelijke Federatie van Vrijheidslievende Communisten 94
- Lazare, Bernard 49, 168(138)
- Lemonnier, Camille 79, 81, 128
- Lenin, Vladimir Iljitsj 20
- Le Rétif zie Serge, Victor
- Liberaal Vlaams Verbond 188(276)
- Liberaal Volkspartij 188(276)
- Liberaal Voorwacht (Mechelen) Libertad (pseud. van Joseph Albert) 56, 63, 165(96), 166(110)
- Libertaire, Le* 42, 43, 44, 49, 50, 53, 58, 60, 63, 68, 69, 72, 161(46), 164(88), 165(101), 166(110)
- Libre Esthétique, La 133
- Ligue Antimilitariste 56-57, 58, 164(80), 165(101)
- Ligue de la Régénération Humaine 52
- Ligue des Droits de l'Homme 51
- Loteling, De* 120, 180(218)
- Luce, Maximilien 82
- Luitjes, Tjerk 96, 174-175(182)
- Malatesta, Errico 30, 47, 48, 110, 130, 131, 160(34), 160(35), 186(257)
- Mallarmé, Stéphane 168(136)
- Malthus, Thomas Robert 52
- Marx, Karl 20, 27, 28, 89, 143, 149, 150, 157(15), 173(171)
- Maus, Octave 133
- McKinley, William 37
- Mercure de France* 75, 131
- Mesnil, Jacques (pseud. van Jean-Jacques Dwelshauvers)

125, 127, 129-132, 134, 136,
144, 147, 148, 152, 182(235),
183(242), 184(245), **184-**
185(253), 197, 198, ill.16, ill.20
Methöfer, Johan 89, 96, 171-
172(166), **172**(167)
Meunier, Constantin 83
Michels, Robert 128
Milieu Libre, Le 61
Millet, François 82
Mirbeau, Octave 79, 80
Moineau, Jules 104, 115,
176(192)
Monatte, Pierre 41, 47, 68, 110,
163(64)
Monet, Claude 170(161)
Morris, William 71, 78, 81, 83,
142, 167(127), 171(165),
184(252)
Most, Johann 89, **172-173**(168)
Nationaal Arbeids Secretariaat
(N.A.S.) 91, 92, 94, 99, 150,
197
Nederlandsch Verbond van
Vakverenigingen (N.V.V.)
92, 93, 94, 151
Nettlau, Max 130, 136, 146,
176(189), 181(230), **186**(257)
New Harmony 166(103)
Nietzsche, Friedrich 141
Nieuw Leven 144
Nieuwe Gazet, De 188(276)
Nieuwe Gids, De 137
Noodkreet, De 120, 197, ill.14
Onafhankelijke
Stoelmakersbond (Mechelen)
123
Ontwaking 115, 122, 130, 131,
143-144, 145, 147, 153,
184(245), 187(276), 198, ill.19
Onze Vlagge 144, 148
Opstand, De (Antwerpen, 1881-
1884) 103
Opstand, De (Brussel, 1885-
1886) 103
Ortt, Felix 95, **174**(179)
Owen, Robert 60, **165**(103)
Paraf-Javal, Georges 56, 57, 61,
63, **165**(96)

Parti Communiste Français
(P.C.F.) 184(253)
Parti Ouvrier Français (P.O.F.)
44, 163(63)
Parti Socialiste (S.F.I.O., Section
Française de l'Internationale
Ouvrière) 66, 165(101),
166(115), 184(253)
Pelloutier, Fernand 41, 42, 44,
45, 65, 73, 84, **163**(63), 163(68),
197, ill.5
Pensiero, Il 131
Père Peinard, Le 42, 49, 50, 69,
72, 82, 83, 163(67), 197, ill.2
Picard, Edmond 79, 80, 81, 127,
133
Picard, Leo 145
Pierrot, Marc 53, **164**(87)
Pissarro, Camille 82, 170(161)
Pissarro, Lucien 82, 134
Plume, La 75
Pouget, Emile 42, 45, 50, 65, 68,
72, 82, **163**(67)
Proudhon, Pierre-Joseph 17, 18,
19, 25, 26, 70, 140, 142, **156**(7),
158(26)
Quillard, Pierre 168(138)
Ravachol (pseud. van Koenings-
stein) 33, 36, 37, 77, 84, 104,
150, 197, ill.3
Recht door Zee 122
Recht voor Allen 90, 91,
172(167), 174(182), 197
Reclus, Elie 128, 161(46)
Reclus, Elisée 31, 35, 55, 62, 67,
68, 125, 126, 127, 128, 129, 130,
131, 132, 133, 141, 142, 147,
152, 160(36), 161(46), 172(167),
183(237), 184(245), 197, ill.15
Reclus, Paul 35, **161**(46)
Régénération 52
Rens, Georges zie Borgueil,
Max
Resseler, Karel 198, ill.20
Resseler, Victor 143, 144, 147,
179(214), **187-188**(276),
198, ill.20
Reszler, André 181(230)
Retté, Adolphe 168(138)

Réveil des Travailleurs, Le 108,
177(195), 177(198)
Révolte, La 35, 37, 40, 41, 68,
71, 72, 161(45), 172(167)
Révolté, Le (Genève, 1879-
1885; Paris, 1885-1887) 68,
161(45)
Révolté, Le (Brussel, 1907-
1914) 111
Révolutionnaire Jonge Wacht
(Mechelen) 120, 180(218)
Revue Blanche, La 75, 133
Richepin, Jean 79, 80, 81
Rictus, Jehan 80
Rimbaud, Arthur 168(136)
Robin, Paul 52, **164**(84)
Rodenbach, Albrecht 135, 138
Rodenbach, Georges 125
Roland Holst, Henriëtte 98
Rops, Félicien 133
Rošny, Joseph-Henri 79, 80
Ruskin, John 71, 81, 83,
167(127)
Schamelhout, Gustaaf 134
Schermerhorn, N.J.C. 98,
175(184)
Schmidt, Johann Caspar zie
Stirner, Max
Section d'Art 80, 81, 133, 152
Serge, Victor (Le Rétif;
pseudoniemen van Victor-
Napoléon Kibaltchiche) 112,
178(206), 185(253)
Seurat, Georges 82, 170(161)
Signac, Paul 82
Sociaal-Democratische
Arbeiderspartij (S.D.A.P.) 91,
92, 93, 151
Sociaal-Democratische Bond
(S.D.B.) 89, 90, 91, 99, 151,
172(167), 174(182)
Sociale, La 42, 68, 69, 72,
163(67)
Socialist League 186(257)
Socialistenbond 91
Socialistische Jonge Wacht
(S.J.W.) 119
- Brussel 178-179(206)
- Mechelen 119

Socialistische Vrijdenkersbond
(Mechelen) 180(225)
Société Nouvelle, La 75, 124-
126, 129, 130, 131, 133, 147,
152, 167(127), 182(231),
184(246)
Sozialistische Arbeiterpartei
Deutschlands (S.A.P.D.)
172(168)
Steinlen, Théophile 83, 197, ill.6
Stirner, Max (pseud. van Johann
Caspar Schmidt) 17, 19, 129,
131, 139, 140, 141, 142, **155**(6)
Streuvels, Stijn 134
Studie- en Leeskring (Mechelen)
121
Syndicale Commissie 109, 111,
112
Syndicat des Employés
Socialistes (Brussel) 178(203)
Tcherkessov, Varlan 68
Teirlinck, Herman 134
Temps Nouveaux, Les 35, 41,
42, 49, 50, 53, 58, 59, 60, 63, 64,
68, 71, 72, 82, 83, 108, 132, 145,
161(45), 164(87), 164(88),
165(102)
Ter Waarheid 145, 148
Thonar, Georges (pseud.
Georges Debehogne) 106,
108, 110, 111, 112, **177**(195)
Tiberghien, Guillaume 182(235)
Toekomst, De 94
Tolstoj, Leo 95, 99, 142, 145,
151, 166(105), **174**(178)
Toorop, Jan 171(165)
Troelstra, Pieter Jelles 91
Trotski, Leo 178(206)
Tweede Internationale 44, 65,
97, 149
't Zal wel gaan 145, 148
Umberto I 36
Union des Syndicats de la
Province de Liège 112
Union des Travailleurs Bruxel-
lois 111
Union Révolutionnaire 103
Université Libre de Bruxelles
126, 127, 128, 147, 182(235),

- 183(242), 186(258)
 Université Nouvelle 114, 126,
 127-129, 130, 133, 147,
 183(237)
 Vaillant, Auguste 36, 77, 84
 Vandervelde, Emile 125, 127,
 128
 van de Velde, Henry 83, 125,
 128, 133, 134, 171(165)
 van de Woestijne, Karel 134
 van Eeden, Frederik 96,
 172(166), 197, ill.9
 Van Gogh, Vincent 82
 van Langendonck, Prosper 134,
 135
 Van Nu en Straks 125, 129, 130,
 131, 132, 134-136, 137, 140,
 141, 143, 147, 152, 184(246),
 185(254), 185-186(256), 197,
 ill. 17
 Van Rijsselberghe, Octave 133
 Van Rijsselberghe, Theo 133,
 134
 van Steenis, Hendrik Jan 171-
 172(166)
 Verbelen, Frans 121, 122, 123,
 180(225)
 Vereeniging van Vlaamsche Let-
 terkundigen 188(276)
 Vereeniging Gemeenschappelijk
 Grondbezit zie
 Gemeenschappelijk Grondbe-
 zit
 Vereeniging voor Natuur- en Ste-
 deschoon 188(276)
 Verhaeren, Emile 80, 125, 128,
 133
 Verlaine, Paul 168(135),
 168(136)
 Vermeylen, August 129, 130,
 132, 133, 134, 135, 136-143,
 144, 145, 147, 153, 155(6),
 183(242), 186-187(258),
 187(269), 187(275), 197, ill.18
 Vernet, Madeleine 53, 164(88)
 Verriest, Hugo 134, 135, 138,
 185(256)
 Vie Ouvrière, La 163(64)
 Viélé-Griffin, Francis 168(138)
- Vigo, Eugène zie Almereyda,
 Miguel
 Vingt, Les (Les XX; Cercle des
 XX) 133
 Vlaamsche Bond (Antwerpen)
 144, 148
 Vlaamsche Kring (Antwerpen)
 143, 144, 147, 187(276)
 Vlaamse Socialistische Partij
 102
 Vlaams(ch)e (Vrije) Groepen
 119, 122, 123
 Voix du Peuple, La 42, 45
 Vrede 95
 Vrijdenker, De 122
 Vrije Communist, De (1905)
 94
 Vrije Communist, De (1907-
 1908) 94
 Vrije Groep (Gent) 119
 Vrije Groep (Mechelen) 118,
 119, 120, 122
 Vrije Groepen (Mechelen) 123
 Vrije Socialist, De 91, 93, 94, 99,
 145, 151, 197, ill.7
 Vrije Vlaamsche Groepen zie
 Vlaams(ch)e (Vrije) Groepen
 Vrije Vlaamsche
 Hoogeschooluitbreiding (Ant-
 werpen) 144
 Vrije Woord, Het (1897) 121-
 122
 Vrije Woord, Het (1911-1913,
 ev. 1914) 122
 Vrijheid 121
 Wagner, Richard 140, 141, 142,
 158(29), 168(136)
 Walden 96
 Wallonie, La 133
 Wapens Neder, De 97, 99,
 175(184)
 Week, De 187(276)
 Wilde, Oscar 168(135)
 Woodcock, George 18, 158(24)
 Wouters, Dirk 181(229)
 Wundt, Wilhelm 182(235)
 Yvetot, Georges 43, 56, 57,
 163(68), 165(101)
 Zola, Emile 49, 50, 79, 80, 81